

ქუქური მეტრეველი

გაზაქათი
Джавахети

კ. მეტრეველი

თმოგვის ციხე-ქალაქი. IX-X სს.
Город-крепость Тмогви. IX-X вв.

UDC(შპკ) 94(479.22)
8-596

რედაქტორი:
ვახტანგ გურული
ისტორიის მეცნიერებათა
დოქტორი, პროფესორი

რეცენზენტი:
მერაბ ბერიძე
ფილოლოგიურ მეცნიერებათა
დოქტორი, პროფესორი

თარგმანი:
ქეთევან ჯაყელი

კომპიუტერული დიზაინი:
ზაზა ასანიშვილი

ფოტო:
კუკური მეტრეველი

გამომცემლობა
შპს „ფანომან გრუპი“

kartula@ymail.com / ტელ: +995 32 604092

თბილისი 2010 Тбилиси

ISBN 978-9941-0-3008-6

რედაქტორისგან

საქართველოს ერთ-ერთი ძირძველი ისტორიული კუთხის – ჯავახეთის – შესახებ ქართველმა მეცნიერებმა არაერთი საყურადღებო გამოკვლევა გამოაქვეყნეს. ამ გამოკვლევებში მაღალმეცნიერულ დონეზეა წარმოდგენილი ჯავახეთის წარსულისა და თანამედროვეობის ბევრი მნიშვნელოვანი საკითხი. წინამდებარე ნაშრომი – კუკური მეტრეველის „ჯავახეთი“ დაწერილია არსებულ წყაროებსა და სამეცნიერო ლიტერატურაზე დაყრდნობით. ნაშრომის მნიშვნელობას ჩვენ იმაში ვხედავთ, რომ იგი სამშობლოს ისტორიით დაინტერესებულ მკითხველს, სხვადასხვა ასაკისა და პროფესიის ადამიანს, შესაძლებლობას მისცემს გაეცნოს ჯავახეთის ისტორიას, შეიქმნას ობიექტური მეცნიერული წარმოდგენა ისეთ საკითხებზე, რომელთა ცოდნა აუცილებელია ყველა ქართველისათვის. კუკური მეტრეველის ნაშრომიდან გამოსჭვივის ავტორის პოზიცია: სამშობლოს ისტორიას დაცვა და გაფრთხილება სჭირდება. თუ შენი სამშობლოს ისტორია არ გიყვარს, მას ვერც დაიცავ და ვერც გაუფრთხილდები. ვიმედოვნებ, ნაშრომს ინტერესით შეხვდება მკითხველი.

ვახტანგ გურული,
ისტორიის მეცნიერებათა
დოქტორი, პროფესორი

От редактора

О древнейшем и исконно грузинском уголке Грузии – Джавахети грузинские исследователи опубликовали не одно интересное исследование. В этих трудах на высшем научном уровне представлены многие значительные проблемы истории и современности Джавахети. Нижепредставленное исследование Кукури Метревели – «Джавахети» написано на основе существующих источников и научной литературы. Значение этого труда нам видится в том, что он даст возможность, заинтересованному историей своей родины читателю, людям разного возраста и профессий, ознакомиться с историей Джавахети, создать объективное научное представление о таких вопросах, знание которых обязательно для каждого грузина. Из труда Кукури Метревели вырисовывается позиция: история родины нуждается в защите и хранении. Если не любишь историю своей родины, то не сможешь не защищать и не хранить ее.

Надеюсь, что читатель с интересом примет этот труд.

Вахтанг Гурული,
Доктор исторических наук,
профессор

წინასიტყვაობა

ПРЕДИСЛОВИЕ

სამშობლოზე ძვირფასი განა რა აქვს ადამიანს?! არც არაფერი. ამიტომ სჭირდება მას თავისი ჩინივით გაფრთხილება დაცვა და პატრონობა. ადამიანი მხოლოდ მაშინაა სამშობლოსათვის თავდადებული, როცა უყვარს იგი. რომ გიყვარდეს უნდა იცნობდე მას. სამშობლო „განა მარტო ღამაში მთებია?!“.

ღვთისშობლის წილხვედრი საქართველოს მიწა ჩვენი სახელოვანი წინაპრების ოფლითა და ჯაფით ნაფერები, უთვალავ თავდაცვით ომებში დაღვრილი სისხლით გაპოხილი ქართული მიწაწყლის ნაწილია, რომლის არცერთი გოჯი სხვისი არ არის და არც დათმობა.

საქართველოს ყველა კუთხე განუმეორებელია თავისი ბუნებით, მოსახლე ხალხით, ისტორიით და ადათ-წესებით. ყველა მათგანი დედა საქართველოს მაცოცხლებელი ნაკადულია და რომელიმე მათგანის გარეშე საქართველო უკვე არასრულყოფილია. ამ ყველაფერს მოფერება და გაფრთხილება სჭირდება. ჩვენი ქვეყნის სახელოვანი წარსულის მისი ყველა კუთხის ისტორიის და ქვეყნის მთლიანობისათვის თითოეული მათგანის მნიშვნელობის ცოდნის გარეშე წარმოუდგენელია მათი სათანადო მოვლა - პატრონობა.

ჯავახეთი თავისი მდებარეობით და ისტორიული თავაგადასაველებით მესხეთთან ერთად საქართველოს ერთერთი მნიშვნელოვანი ისტორიული კუთხეა, რომლის ისტორია ჩვენი თანამემამულეების დიდი ნაწილისათვის ნაკლებადაა ცნობილი, ხოლო არაქართველი მოსახლეობისათვის დამხინჯებული სახითაა მიწვდილი. ქართულ სმეცნიერო ლიტერატურაში საკმაოდ კარგადაა გარკვეული ჯავახეთის ისტორიის საკითხები, მაგრამ პოპულარული სახით ამ ისტორიის ფართო მკითხველისთვის მიწოდება ვფიქრობთ მეტად საშუაო საქმეა.

Что у человека дороже родины?! Ведь и вправду - ничего! По-этому нужно ее оберегать как зеницу ока, нужно охранять и защищать. Человека только тогда можно считать мучеником за свою родину, когда он любит ее. Чтобы любить, надо ее знать. Родина ведь «не только красивые горы?!»...

Удел Пресвятой Богородицы, приласканная потом и трудом наших предков наша земля является частью насыщенной во многих самооборонных боях кровью земли грузинской, ни один ее вершок не является чужим и нельзя уступить никому.

Все уголки Грузии неповторимые своей природой, населением, историей и традициями. Каждый из них является живительным источником для матери родины, - Грузия неполноценна без каждого из них. Все это нужно беречь и остерегать. Без знания славного прошлого нашей страны, истории и значения каждого из её уголков для целостности страны, невообразимо хранить и оберегать её подобающе.

Джаваheti своим месторасположением и историческими приключениями, вместе с Месхети, является одним из значительных исторических уголков Грузии, история которой для большинства наших сограждан малоизвестна, а для негрузинского населения вообще подается в искаженном виде. В грузинской научной литературе достаточно хорошо расследованы вопросы истории Джавахети, но популярным языком объяснить ее широкому кругу читателей, согласитесь, весьма завидное дело.

Я, как родившийся и выросший в Джавахети грузин, безгранично влюбленный в свой уголок, конечно не могу сложа руки смотреть, как искажают

ქვეყნი

ДЖАВАХЕТИ

მე როგორც ჯავახეთში დაბადებულ და გაზრდილ, საკუთარ კუთხეზე უსაზღვროდ შეყვარებულ ქართველს, არ ძალმიძს გულხელ დაკრეფილი ვუცქირო თუ როგორ ხდება ჯავახეთის ჭეშმარიტი ისტორიის და თავად ჯავახის ეთნოსის გაყვალბება და უძველესი ქართული იტორიული ძეგლების ხელყოფა. ძალიანაც, რომ გინდოდეს ვერ აცდები იმ აღვირახსნილ პროპაგანდას ჯავახეთთან დაკავშირებით, რასაც ადგილი აქვს ზოგიერთ სომხურ ბეჭდვით გამოცემებში და ელექტრონული მედიის საშუალებებში, განსაკუთრებით ინტერნეტ-სივრცეში. მათი „მუშაობა“ არ წყდება ძირითადად ორი მიმართულებით: პირველ რიგში ეცდებიან ჯერ სომეხი ხალხი და საკუთრივ ჯავახეთში მრავლად მცხოვრები თავიანთი თანამემამულენი დაარწმუნონ იმაში, რომ ვითომდაც ჯავახეთი ისტორიული სომხეთის ნაწილია და რომ ისინი თავიანთ ისტორიულად კუთვნილ მიწაწვეალზე ცხოვრობენ და მეორეს მხრივ მთელი მსოფლიოს გასაგონად ჯავახეთს ყოფილ სომხურ პროვინციად „ჯავახქ“-ად წარმოაჩენენ, რომელიც ვითომდაც საქართველოს აქვს მიტაცებული. არ უნდა გვეგონოს, რომ ეს მათი „საემაწვილო სენია“ და არ დირს ყურადღების მიქცევა, მაშინ როცა ქართველებს უკვე გვაქვს ამისი უამრავი მწარე გამოცდილება თუნდაც უახლესი ისტორიის მაგალითზე. ასე ამტკიცეს, რომ სხვისია წმინდა ქართული ქალაქები

истинную историю Джавахети и понятие Джаваха, как этноса, а также как глумятся над грузинскими историческими памятниками. Если даже очень постараться, все равно не обойдешь стороной эту необузданную пропаганду, связанную с Джавахети, которая имеет место в некоторых армянских печатных изданиях и в средствах электронной меди, особенно, в интернет-пространстве. Их «работа» не кончается и в основном развивается по двум направлениям: в первую очередь, стараются убедить, сперва армянский народ и, в частности, живущих в большом количестве в Джавахети своих сограждан в том, что якобы Джавахети часть исторической Армении и что они живут на своей собственной, исторически принадлежащей, земле и во-вторых, вовсе услышание всего мира представляют Джавахети как армянскую провинцию - «Джаваха», которую якобы прихватила Грузия. Мы не должны это считать их возрастным заболеванием на которое не следуем обратить внимание, тогда как у грузин уже имеется большой и горький опыт, хотя бы на примере ближайшей истории. Так утверждали же, что истинно грузинские города Сухуми и Цхинвали чужие, и, вот ведь, отняли!..

სოხუმი და ცხინვალი და აკი წაგგვლოჯეს კიდევ. ვმითობთ ამ პროპაგანდას აქაც იგივე მიზნები აქვს.

ვიცი, როცა ამას ვწერ, ბევრი ჩემი სომეხი მეგობრის გულის სიმებს ვეხები და ეს მე სულაც არ მახარებს, მაგრამ რა ვქნათ, როცა მათი ზოგიერთი უღირსი თანამემამულე ჩვენს გულის სიმებს და ჩვენთვის ყველაზე ძვირფასს ასე ურცხვად ეხება?!

ეთნიკური სიმრავლე არ შეიძლება იყოს ისტორიული კუთხის კუთვნილების განმსაზღვრელი. ამან ჩვენ ორ მოქმე ქრისტიან ერს შორის მეგობრობას სერიოზული ბზარი შეიძლება გაუჩინოს, ამიტომ საჭიროა ყველა ვიცნობდეთ და პატივს გცემდეთ ჯავახეთის რეალურ ისტორიას.

დღემდე ჯავახეთის სომხურ მოსახლეობას ეყო სიბრძნე და წინდახედულობა და არ წამოეგო პროვიკაციებს. ჩვენი სურვილია ჯავახეთის რეალური ისტორიის შესხენებით ჩვენს ჯავახ და სომეხ თანამემამულეებს გაეუადვილოთ ისტორიული ავბედობის გამო მრავალტანჯულ ჯავახეთის მიწაწვეალზე ურთიერთგაგება და მშვიდობიანი თანაცხოვრება.

მე მჯერა, მხოლოდ სიმართლის თქმით და არა პირფერობით გადავარჩენთ ჩვენს საუკუნოვან მეგობრობას.

Думаем, эта пропаганда здесь имеет такие же цели и намерения.

Знаю, когда я пишу об этом, касаюсь струн сердец многих моих армянских друзей и это меня совсем не радует, но что поделать, когда некоторые из их нечестных соотечественников так бесстыдно касаются струн наших сердец и самого нам дорогого?!

Этническое большинство не может быть определителем принадлежности к историческому краю страны. Это может создать серьезную трещину в дружбе между двумя христианскими народами, поэтому необходимо, чтобы все знали и уважали реальную историю Джавахети.

До сегодняшнего дня армянскому населению Джавахети хватило мудрости и дальновидности, чтобы не поддаваться на провокации. Наше желание, напоминанием реальной истории Джавахети, облегчить совместное проживание и взаимопонимание нашим армянским соотечественникам и коренным джавахам на многострадальной земле Джавахети.

Я верю, что только правдой, а не лестью спасем нашу вековую дружбу.

ჯავახეთი

„მე ჯავახეთს რა მიშავდა
მთვარე მედგა მზესავითა,
კალმახი და ქერის პური
წინ მეყარა ბზესავითა“.

(ხალხური)

ჯავახეთი საქართველოს ერთ-ერთი უძველესი, სრულიად გამორჩეული ლანდშაფტისა და რელიეფის მქონე კუთხეა. გრანდიოზული მთებითა და ქედებით შემოსაზღვრული ზეგანი, ღრმა კანიონები, კამკამა ტბები და მდინარეები, ხასხასა მდელოები, გაუვალი ჭალები, მოშიშველებული მთის კალთები, მზესავით ნათელი მთვარე

ДЖАВАХЕТИ

*Чего мне в Джавахети не хватало?!
Луна, как солнце мне улыбалась
фарель и ячменя лепешки
плодилось, как самшит
умножалось.*

(народное)
перевод Кети Джакели

Джаваheti один из древнейших и совершенно отличающийся своим ландшафтом и рельефом уголок Грузии. Окруженное грандиозными горами и хребтами нагорье, глубочайшие каньоны, кристально прозрачные озера и реки, зеленеющие поля, непроходимые рощи, оголенные склоны гор, светящая, как солнце

სალამოს ტბა
Озеро Сагамо

და ვარსკვლავებით დასუნილული ცა, ჯანსაღი ჰავა და კლიმატი, ამ კუთხეში ქართველთა დიდების უტყუარი მოწმე ისტორიული ძეგლების სიუხვე და მრავალფეროვნება ხიბლავს და აოცებს ნებისმიერ მნახველს. დღევანდელი ჯავახეთის ტერიტორია ძირითადად მთიანი ზეგანია, უმეტესად უტყეო, მრავალი ტბებითა და მდინარეებით დაფარული. ადრე ჯავახეთის დიდ ნაწილს ტყეებით, ძირითადად, ფიჭვნარით და არყნარით ყოფილა დაფარული (გვხვდება ადგილების დასახელებები: არყნარი, ფიჭვნარი, ლეკნარი, დათვის სოროები), მაგრამ ცალკე მიწათმოქმედობის განვითარება და ცალკე დამკვრობთა მიერ ხელოვნურად გადაწვამ კატასტროფულად შეამცირა ჯავახეთის ტყის საფარი, – დღეისათვის მხოლოდ ჭობარეთის მთის ჩრდილო- დასავლეთით და სამ-

луна, усыпанное звездами небо, здоровый воздух и климат, невероятное количество и разнообразие культурных памятников, истинных свидетелей славного прошлого здешних грузин, удивляет и вызывает восторг всех и каждого. Сегодняшняя территория Джавахети это в основном безлесное гористое нагорье, покрытое многочисленными озерами и реками. Раньше большая часть Джавахети была покрыта лесами, в основном сосновыми и березовыми (встречаются названия: березовая, сосновая, лекнари, медвежьи берлоги), но, то по причине развития земледелия, то из-за постоянных нашествий неприятеля, который превращал в пепел здешние леса и поля, ката-

ქვეყნი

ДЖАВАХЕТИ

სრის ქედის ჩრდილო-აღმოსავლეთით ნაკრძალის სახით შემორჩენილი. მიუხედავად ტყის ნაკლებობისა მდიდარია ჯავახეთის ფლორა და ფაუნა. ჯავახეთს კავკასიის „პაერთ და წყლით მდიდარ გრილ კუნძულსაც“ კი უწოდებენ.

ჯავახეთის ალპურ მდელოებზე ქართული ფუტკრის მიერ ნაგროვები უნიკალური სურნელების თაფლი საქვეყნოდაა ცნობილი. ჯავახეთის ნაყოფიერ მიწებზე მოწეული ადგილობრივი ენდემური ჯიშის ხორბლის სიუხვის გამო ჯავახეთს „საქართველოს ბელელსაც“ უწოდებდნენ. ჭარბ ხორბალს დღემდე მრავლად შემორჩენილ მიწისქვეშა ორმოებში (ხარობში) ინახავდნენ. ცნობილია ასეთი გამოთქმა: როცა ქვეყანა შიმშილობდა ეტყოდნენ - „წადით ხორბალი მურჯახეთში თუ არა მურჯში მაინც ექნებათ“ (მურჯიც და მურჯახეთიც ჯავახეთის ტოპონიმებია).

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ჯავახეთის საზაფხულო საძოვრების მნიშვნელობა აღმოსავლეთ საქართველოს მესაქონლეობა-მეცხვარეობის არსებობისთვის. ეს კუთხე იმდენად აუცილებელია ამისათვის, რომ მაშინაც კი როდესაც ის ახალციხის საფაშოს სახით ოსმალეთის შემადგენლობაში შედიოდა საქონლის პატრონები, განსაკუთრებით, მეცხვარეები ზაფხულობით იძულებით გადადიოდნენ სხვა სახელმწიფოში და იქ აბაღახებდნენ თავიანთ საქონელს. დღესაც, ისე როგორც საუკუნეების განმავლობაში, აღმოსავლეთ საქართველოს მესაქონლეები თავიანთ პირუტყვს თვეობით თრიალეთისა და ჯავახეთის საზაფხულო ნოყიერ ალპურ საძოვრებზე აბაღახებენ.

საქართველოს დღევანდელი რეგიონალური დაყოფის მიხედვით ჯავახეთი სამცხე-ჯავახეთის რეგიონ-

სტოფიკესი უმცირესი ლესნოი პოკროვ ჯავახეთი. ნა სეგოდნია ონ სოხრანენ ვიდე ჯაპოვედნიკა თოლკო თა სევერო-ჯაპადე ჩობარეთი და სევერო-ვოსთე ხრებთა სამსარე. ნესმორენა თო, ჩო ლესა ჯდესე ვსტრეჩაიუსე რედკო, ვსე რავნო ფლორა და ფაუნა ჯავახეთი ოჩენე ბოგათა. ჯავახეთი ნაზივაიუსე «ბოგათიმ ვოზდუხომ და ვოდოი, პროხლადნიმ ოსტროვმ კავკაზა».

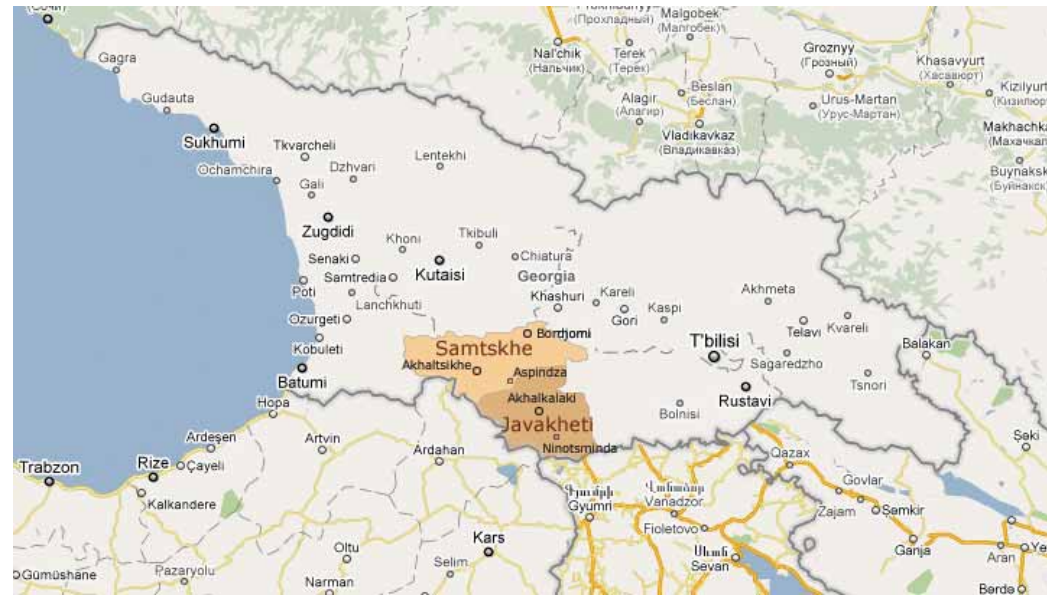
Всемирно известный, отличающийся уникальными свойствами и благоуханием мёд, накопленный грузинскими пчелами на альпийских лугах Джавахети. Из-за изобилия зерна от местных эндемных пород, собранного на плодотворных землях Джавахети, этот край называли зернохранилищем Грузии. Избыточное зерно хранили в сохранившихся до сегодняшнего дня во многих местах подземных ямах (Харо). Известно такое изречение: когда страна голодала, поговаривали: «идите, ищите зерно в Мурджахети, если там не будет, то в Мурджи будет обязательно (и Мурджи и Мурджахети являются топонимами Джавахети).

Следует особенно отметить значение летних пастбищ Джавахети для развития животноводства-овцеводства восточной Грузии. Этот край настолько важен для этой отрасли, что даже тогда, когда оно в виде Ахалцихского пашаликства входило в состав Османской империи, владельцы скота, особенно овцеводы, летом вынуждены были перейти в чужое государство и там пасти стада. Скотоводы восточной Грузии и сегодня, также как и на протяжении веков, летом пасут свой скот на обильных альпийских пастбищах Триалети и Джавхети.

ში შედის და მოიცავს: ახალქალაქის, ნინოწმინდის, ნაწილობრივ ასპინძის და ბორჯომის რაიონების ტერიტორიებს.

ისტორიულად ჯავახეთი სამხრეთი საქართველოს გაცილებით ვრცელ

По сегодняшнему региональному делению **Джавახети входит в регион Самцхе-Джавახети** и объемлет территории: **Ахалкалаки, Ниноцминда, частично Аспиндзы и Боржоме.**

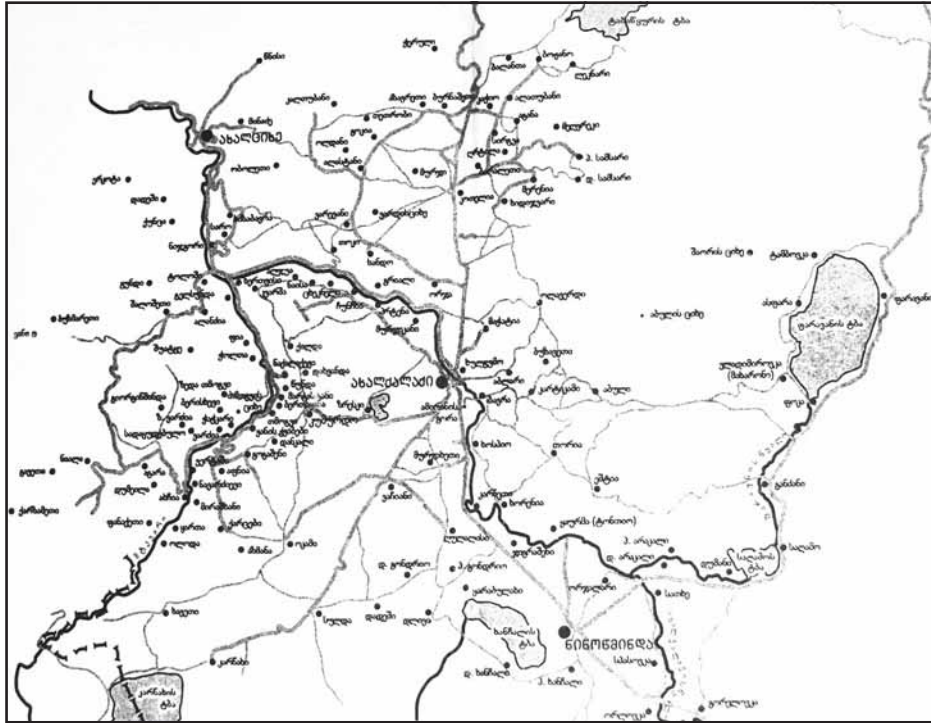
ტერიტორიას მოიცავდა და საუკუნეების განმავლობაში ქვეყნის სამხრეთის კარიბჭეს წარმოადგენდა.

„ესე არს ჯავახეთი. და არიან ამ ტბებთა და მდინარეთა ზედა დაბნეები და მოსახლენი. ხოლო ზღვრის ჯავახეთს: აღმოსავლეთით საზღვარი ქართლისა. ...სამხრით, მთაი ნიალის-ყურისა, რომელი მდებარეობს გულის ტბიდან ანუ ხაკეთიდან ყარსის მთამდე ანუ ფოსოს წყაროს-თავამდე, - აღმოსავლეთიდან დასავლეთად... ხოლო დასავლეთით მზღვრის ჯავახეთს - ძველად მტკვარი და აწ ნიჯგორს-ხერთვისს ზეითი და წყაროს-თავის დასავლეთ წარსრული მცირე გორანი;

Исторически, в Джавахети входило гораздо больше территорий и в течение веков этот регион представлял собой южные ворота страны.

«**Это есть Джавахетия. И при этих озерах, и речках находятся селения и (обитают) жители. А граничат с Джавахетию: с востока граница Карталинии, что мы описали, с юга гора Нияликурская, которая тянется от Голис-тбы или Хавети до горы Карсской или до чела Посось-цкаро - от востока къ западу; и гора эта вся безлесна, но сь травую тростникомъ, цветами и родниками, а стороны Посо и Цкароставская часть**

ქვეყნის

западу от Цкарось-тави небольшие горы. Съ севера первоначально границу была маленькая гора, спустившаяся съ Кодіанись-мты до Нусхи, и потомъ оттуда прямая линия до Куры, и нынешнею – посюсторонная, отъ Кахтисть-мдинаре, южная небольшая гора, до конца Нижгора и Кодіана. А гора эта Кодіанись-мта лесиста (богата) зверями, реками. Она начинается съ Бакуліана и Чобис-хеви идетъ до Кохтис-тави, потомъ понижается и оканчивается выше Ниджгора у оврага. А Джавахетіа, как и Триалетіа, невиноградна, нефруктова, безлесна, - въ иныхъ местахъ отопливаются кизякомъ, и производительностью (почвы) такая же (как Триалетіа), но более той плодородна и даетъ верный урожай. И климатомъ подобна ей, даже превосходитъ ее. Зима бываетъ съ глубокимъ снегомъ и морозами. Овецъ, рогатого скота и

უმჯობესიცა. ზამთარი, დიდ-თოვლიანი და ყინვიანი. ცხოვარნი, მროწლებნი და ჯოგენი მრავალნი. თევზნი მრავალნი. ფრინველნი, რომელნიცა მთათა გვარობენ, მრავალნი. თაფლნი მრავალნი. (იხ. ვახუშტი ბატონიშვილი „საქართველოს გეოგრაფია“, I წიგნი, „სამცხე“. ტიფლისი. 1892 წ.გვ.22).

ჯავახეთის ტერიტორია უხსოვარი დროიდან იყო დასახლებული. ამას ადასტურებს აქ აღმოჩენი-

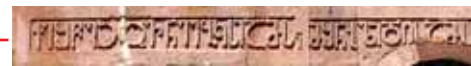
ხოლო ჩრდილოთ პირველი საზღვარი არს კოდიანის მთიანე წარსული მცირე მთა ნუსხამდე და მერმე ხაზი მის გასწვრივ მტკვრამდე, და აწ კოხტის მდინარის აქეთი სამხრის კერძოს მცირე მთა, ნიჯგორის თავამდე და კოდიანამდე. არამედ არს ესე კოდიანის მთა ტყიანი, ნადირიანი, მდინარიანი, რომელი წარმოვალს ბაკულიანიდამ და ჭობის-ხევიდამ და მოვალს კოხტის-თავამდე, მერმე დამდაბლდების და დასწყდების ნიჯგორს ზეით ხრამხედ. ხოლო ჯავახეთი არს, ვითარცა თრიალეთი, უვენახო, უხილო, უტყეო, ვიეთთა ადგილთა სწვენ წივასა, და მოსავლითაც ეგრეთვე, არამედ ესე უმეტეს ნაყოფიერი და მოუცდენელი. ჰავითაც მზგავსი, განა

до Куры лесисты, (богаты) зверями, птицею. Съ запада же граничатъ Джавахетію – древняя Кура, а теперешная – Верхъ Ниджгорь-Хертвиси и идушіа къ

ქვეყნის

ლი პალეოლითის, მეზოლითის და ნეოლითის ძეგლები.

ანტიკურ წყაროებში მოხსენიებულია ქართული პროვინციების სახელები: „ქათარზა“ ანუ კლარჯეთი, „ოდრხე“ (ქალაქი, დღევანდელი დაბა აბასთუმანის ტერიტორიაზე), „ოდრახე“ სამცხის ანუ მესხეთის უძველესი სახელია, „ზაბახა“ კი ჯავახეთის უძველესი სახელია. ესე იგი ჯავახელები უძველესი ქართული ტომის „ზაბახები“-ის შთამომავლები არიან, თუმცა, პავლე ინგოროვსას მოსაზრებით, ჯავახი უძველეს ქართულ სატომო სახელწოდებას – ტაოხს უკავშირდება. ტაოხები დიაოხის (ტაოხს) ძირითად მოსახლეობას შეადგენდნენ და დღევანდელი თურქეთის ჩრდილო აღმოსავლეთის, სამხრეთი საქართველოს, მათ შორის, ჯავახეთის ტერიტორიაზე ცხოვრობდნენ. მისივე აზრით, ტაოხ-ს და ჯავახ-ს შორის შუალედური ფორმა უნდა ყოფილიყო ტაოხ-ი, ჯავახი (იხ. დ. ბერძენიშვილი, ჯავახეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები. „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“. 1975. ტ. V)

ურარტუს მეფის, არგიშტ I-ის წარწერაში, რომელიც ძვ. წელთაღრიცხვის 785 წელს განეკუთვნება, დაპყრობილ ქვეყნებად მოხსენიებული კლარჯეთი, სამცხე და ზაბახა ანუ ჯავახეთი დიაოხის (ტაო) ქვეყანას ესაზღვრებოდა და სამხრეთით მტკვრის სათავემდე ვრცელდებოდა. ლეონტი მროველის მიხედვით, ჯავახეთი ლეგენდარულ მამამთავარს, მცხეთოსის ძე – ჯავახოსს ეკუთვნოდა „ქვეყანა ფარავნის ტბიდან მტკვრის სათავემდე“. მასვე აუშენებია ორი ციხე-ქალაქი: წუნდა და ქალაქი არტანისა, იგივე ქაჯთა ქალაქი. იმავე ქვეყანას ფარნავაზის მეფობის დროს (ძვ.წ.ად.

табуновъ множество. Рыбы много. Птиць, которая водятся въ горныхъ (местахъ), множество. Медь въ изобилии». (Записки кавказского отдела императорского русского географического общества. Книжка XXIV, выпуск 5-й. Царевич Вахушти. «Географія Грузіи». Книга I. «Самцхе». Введеніе, переводъ и примечанія М. Г. Джанашвили. Тифлисъ. 1924 г.).

Территория Джавахети издревле была заселена. Это доказывают найденные здесь памятники периода палеолита, мезолита и неолита.

В античных источниках сохранены названия грузинских провинций: «**Катарза**» или «Кларджети», «**Одзрхе**» (город, на территории сегодняшнего Абастумани), - «**Одзрхе**» древнейшее название **Самцхе** или же **Месхети**, а «**Забaha**» - древнее название **Джавahети**.

IV-III სს.) მეფის მიერ დანიშნული ერისთავი განაგებდა, რომელიც წუნდაში იჯდა.

ისტორიულად ჯავახეთი ზემო და ქვემო ნაწილებად იყოფოდა: ზემო ჯავახეთი მოიცავდა ჯავახეთს, ფარვანის ტბიდან მტკვრის კანიონამდე (საკუთრივ ჯავახეთის ზეგანს), ხოლო ქვემო ჯავახეთი – მტკვრის კანიონს, ნიალისა და ბუზმარეთის ზეგნებს.

ქვემო ჯავახეთის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულებს განსაზღვრავდა მტკვრის შენაკადი მდინარეები და ხეობები, ნიალისა და ბუზმარეთის მთიანი პლატოები, თითოეულ მათგანს თავისი რელიგიური და ადმინისტრაციული ცენტრები გააჩნდათ, მაგრამ ყველა მაინც ემორჩილებოდა წუნდის, შემდგომში კი თმოგვის გამგებელს.

ზემო ჯავახეთი. ტაბაჭურვი
Верхний Джавахети.
Табацкури

Таким образом, **Джавахи** являются **потомками древнейшего грузинского племени - «Забaha»**, хотя по мнению Павла Ингороква «**Джавахи**» связан с древнейшим грузинским племенным названием – «**Таох**». Таохи составляли основное население **Диаоха (Тао)** и обитали на северо-востоке современной Турции, южной Грузии, и в том числе на территории Джавахети. (см. Д. Бердзенишвили. «По вопросам исторической географии Джавахети». «Сборник исторической географии Грузии». 1975 г. т. V).

В надписи Царя Урарту **Аргишта I**-го, которая принадлежит 785 г. до н. эры, упомянутые как заваеванные страны **Кларджети, Самцхе и Забaha** т.е. **Джавahети** граничили со страной **Диаоха (Тао)** и распространялись на юг до истока Куры. По **Леонтию Мровели, Джавахети** – «**Страна от озера Параван до истока Куры**» – принадлежала легендарному родоначальнику, отпрыску Мцхетоса – **Джавахосу**. Ему же приписывают возведение двух городов-крепостей: Цунда и Артаани, тот же город Каджов.

Той же страной, во время царствования **Парнаваза (IV –III в.в. до н.э.)**, управлял, назначенный царем **Эристави**, резиденция которого находилась в **Цунде**.

Джавahети исторически делился на верхнюю и нижнюю части: в верхнюю часть входил **Джавahети**, от озера **Паравани до каньона Куры** (собственно Джавахетское нагорье), а в нижнюю часть – **каньон Куры, нагорья Ниали и Бузмарети**.

Территориально-административные единицы **Нижнего Джавахети** определяли приточные реки и овраги

ქვეყნი

ზემო ჯავახეთში კი სადაც გეოგრაფიულად პატარ-პატარა მდინარეების შემკრებ ფუნქციას ღიდი და პატარა მთებით შემოსაზღვრული ტბები ასრულებენ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულების განმსაზღვრელად ამ ტბათა (საღამოს, ხანჯალის, კარწახის, ფარავანის, ტაბაწურის და სხვ.) ქვაბულებში განლაგებული სოფლებით შექმნილი პატარა ქვეყნები გვევლინებოდნენ.

ქართლის სამეფოში (ძვ. წ. ა III საუკუნე, ახ. წ. აღ. VI საუკუნის 30-იანი წლები) ჯავახეთი, კოლა და არტაანი წუნდის

Куры, горные плато Ниала и Бузмарети, каждый из них имел свой религиозный и административный центр, но все подчинялись владельцу Цунды, а позже – владельцу Тмогви. А в **Верхнем Джавахети**, где географически функцию объединения небольших рек брали на себя окруженные горами озера, определителями территориально-административной единицы являлись невеликие страны, созданные расположенными в каньонах этих озер (Сагамо, Ханджали, Карцахи, Паравани, Табацкури и др.) деревнями.

ისპირამდე ერთ საგამგეო ერთეულს, საერისთავო-ერისთავოს და სამთავროს შეადგენდა...“ (ივ. ჯავახიშვილი, პ. სურგულაძე, პროფ. ა. ლაიხტი „ისტორიული რარიტეტები“. თბ. 1989 წ. გვ.45).

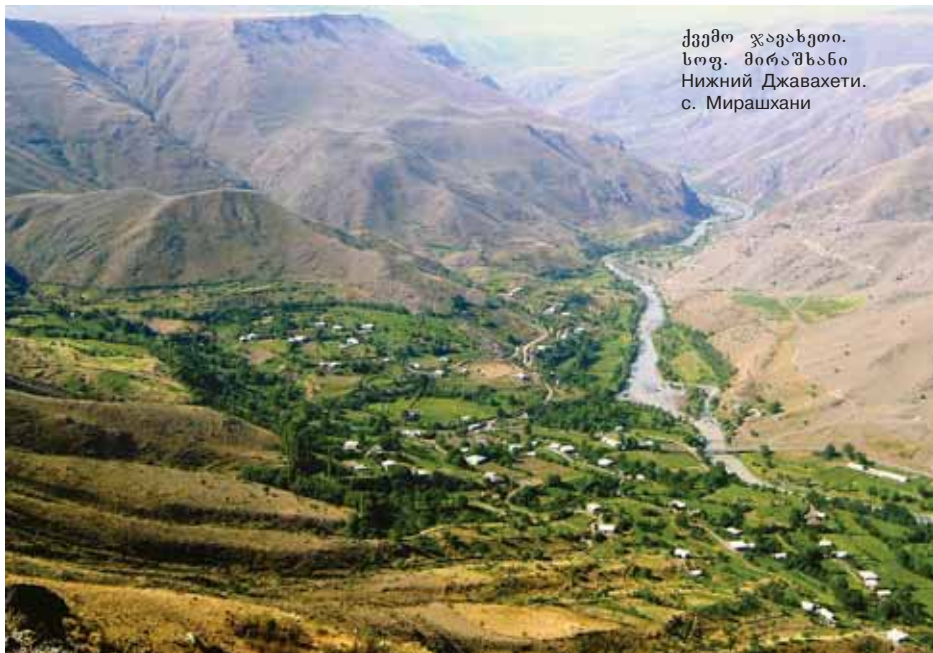
ამ პერიოდში ქართლის მეფეებს სამი რეზიდენცია ჰქონდათ: მცხეთა (საგაზაფხულო და საშემოდგომო), გაჩიანი (საზამთრო) და წუნდა (საზაფხულო).

ძველი ჯავახეთის უმჯიდროეს კავშირზე ქართლის სამეფოსთან მიანიშნებს, აგრეთვე, იბერიის პიტიახშების საკუთარი სახელი – ჯავახ (ზევახ),

составляли историческое **Земо Картли**, т. е. Верхнее Картли.

«...Верхнее Картли, т.е. Месхети, начиная с Самцхе-Джавахети до краев Тао составляло одну управленческую единицу, Саэриставт-эриставо и княжество...» (И. Джавахишвили, П. Сургуладзе, проф. А. Лайст «Исторические раритеты». Тбилиси, 1989 г. стр.45).

В тот период цари Картли имели **три резиденции: Мцхета** (летняя и осенняя), **Гачиани** (зимняя) и **Цунда** (летняя).

ქვემო ჯავახეთი. სოფ. მირაშხანი
Нижний Джавахети. с. Мирашхани

საერისთავოს სახით შედიოდნენ. წუნდის, ოძრხეს და კლარჯეთის საერისთავო ერთობლიობაში შეადგენდა ისტორიულ ზემო ქართლს.

„ზემო ქართლი, ანუ მესხეთი, სამცხე-ჯავახეთთან მოყოლებული ტაო-

В государство Картли (III век до н. э., 30-ые годы VI века) Джавахети, Кола и Артаан входили как Цундское Саэриставо (княжество). Цундское, Одзрхевское и Кларджетское Саэриставо (княжество), в целом

რომელიც II საუკუნის არმაზის წარწერებში სამჯერაა დადასტურებული. როგორც ირკვევა, იბერიულ ჯავახიანთა პიტიახშების შტოს წარმოადგენდნენ თორელთა საგვარეულოს წარმომადგენლებიც, რომელნიც იმ

О теснейших связях Джавахети с Карталинским государством говорит также собственное название иберийских Питиахшов – **Джавах (Зевах)**, которое в надписях Армаза трижды подтверждены. Как выясняется, ветви

ქვეყნის მატარებელი

ხანად ქართლის საპიტაქოსის ნაწილს ფლობდნენ.

ჯავახეთი – ესაა წმინდა კუთხე საქართველოსი, საიდანაც შემოვიდა წმინდა ნინომ, ფეხით გაიარა გზა ფარვანიდან მცხეთამდე, იქადაგა ქრისტიანული სარწმუნოება და სწორედ მისი მოღვაწეობის შედეგად, მირიან მეფემ, 327 წელს, ქრისტიანობა სახელმწიფო რელიგიად გამოაცხადა. ლეონტი მროველის ცნობით, მირიან მეფის თხოვნით, რომის იმპერატორ კონსტანტინე დიდს საქართველოში მოუვლენია მოციქულნი, რომელთაც უშუალოდ დაუწყვიათ წუნდის ეკლესიის მშენებლობა, სადაც შემდგომ ვახტანგ გორგასალს ჯავახეთის ეპისკოპოსი დაუსვაძს.

ვახტანგ გორგასლის დროს წუნდის (მაშასადამე ჯავახეთის) ერისთავი იყო ნასარი.

VI-VIII საუკუნეებში ჯავახეთი კვლავ ქართლის შემადგენლობაშია. VI საუკუნის საქართველოს ეპისკოპოსთა შორის მოხსენიებული არიან კუმურდოელი ეპისკოპოსი – იოსები და წყაროსთაველი – იოანე. კუმურდო ჯავახეთის მთავარი საეპისკოპოსო მთელი მომდევნო საუკუნეების განმავლობაშიც. აქ დღემდე შემორჩენილია 964 წელს აშენებული კუმურდოს დიდებული ტაძრის ნანგრევები, უამრავი ქართული წარწერებით – ავტ.). ერთი წყაროს მიხედვით, ერისმთავარმა არჩილმა (VIII ს.) საგვარეულო განძეული სწორედ ჯავახეთში გადაამალა („გორ-მაკეზე“, ტონთოს ციხეში).

ისტორიულად, ჯავახეთი განუყრელად იყო დაკავშირებული ძველი საქართველოს წარსულთან და სამცხესთან ერთად უმნიშვნელოვანეს როლს თამაშობდა ათასი ჯურის (სპარსელების, ბიზანტიელების, არაბების და სხვ.) დამპყრობლების

питиахшов иберийских джавахов представляли и представители фамилий **Торели**, которые в тот период владели частью картлийского питиахшества.

Джавахети - это святой уголок Грузии, куда впервые ступила **Святая Нино** и откуда пешком прошла от Паравани до Мцхеты, проповедуя христианскую веру, вследствие чего, **в 327 году царь Мириан объявил христианство государственной религией**. Согласно Леонтию Мровели, римский император Константин Великий, с просьбой царя Мириана, специально в Грузию послал опостолов, которые собственноручно начали строить Цундский монастырь, где в последствии **царь Вахтанг Горгасали** посадил Джавахского епископа.

Во время Вахтанга Горгасали **эриставом Цунды** (т.е. Джавахети) был **Насар**.

წინააღმდეგ საერთო ეროვნულ ბრძოლაში.

ჯავახეთისთვის განსაკუთრებით მძიმე აღმოჩნდა არაბების შემოსევა 737 წელს, მურვან ყრუს მეთაურობით. ამ დროს გაწედა ადგილობრივი ჯავახი მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი, გადარჩენილთაგან უდიდესი ნაწილი კი დასავლეთ საქართველოში გადაიხვეწა.

მოგვიანებით, IX საუკუნეში დასავლეთ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებიდან და ქართლიდან მოსულმა მოსახლეობამ კვლავ შეავსო სამხრეთ საქართველოს დაცლილი ტერიტორიები და დაიწყო მზადება არაბთა წინააღმდეგ საბრძოლველად, რასაც სათავეში უდგნენ ტაო-კლარჯული ბაგრატიონები. არაბთა განდევნისათვის აქტიურად ემზადებოდა ქართლიდან გახიზნილი ერისთავი აშოთ დიდი კუროპლატი, რომელიც მოღალატეებმა ვერაგულად მოკლეს, 826 წელს. არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლა ამით მაინც არ შენელებულა, – აშოთის მემკვიდრეთაგან ამ საქმეში განსაკუთრებით გამოირჩინათავი გუარამ მამფალმა, რომელიც მტკვრის ხეობაში შემოვიდა, დაიპყრო ჯავახეთი, თრიალეთი, ტაშირი, აბოცი, არტაანი და შექმნა ჯავახეთად წოდებული მსხვილი ფეოდალური სამთავრო (იხ. ივ. ჯავახიშვილი).

В VI-VIII веках, Джавахети все еще находится в составе Картли. Среди епископов VI века упоминается епископ Кумурдо – **Иосиф** и **Иоанн** из Цкаростава (Кумурдо является главной епархией во все после-

ქვეყნის მატარებელი

ДЖАВАХЕТИ

„ქართველი ერის ისტორია“, ტ. II. თბილისი. 1948 წ. გვ. 115, 342-350, 578).

ჯავახეთი სამეფო ქვეყანად გადაიქცა და შემდგომ საუკუნეებშიც მას მეფის მიერ დანიშნული ერისთავები განაგებდნენ.

პოლიტიკურად დამოუკიდებელ მხარეში მომრავლდა მოსახლეობა, აღსდგა უამრავი სოფლები და ქალაქები, გაცხოველდა ვაჭრობა, აშენდა უამრავი ციხე-სიმაგრე და ეკლესია-მონასტრები, გაშენდა ბაღ-ვენახები, დაიწყო ქვეყნის კულტურული აყვავებაც, გაჩაღდა ლიტერატურული მუშაობა.

„აქ ჩამოყალიბდა ტაო-კლარჯეთის ეროვნულ ნიადაგზე აღმოცენებული საგანგებო სალიტერატურო სკოლა, რომელმაც შეიმუშავა თავისი საკუთარი გრამატიკა, ენა, ხელი და მიმართულება. ქართველთა შემოქმედებითი ენერგია იმდენად გაიზარდა, რომ გავიდა მცირე აზიის სხვადასხვა პუნქტში“ (კ. კეკელიძე. „ძველი ქართული მწერლობის ისტორია“. ტ. I თბილისი. 1951 წ. გვ. 84).

შემდგომ პერიოდშიც ჯავახეთი სამცხესთან ერთად იყო საქართველოს არა მარტო კულტურული ცენტრი, არამედ პოლიტიკური ძლიერების დასაყრდენიც. ეს ვითარება გაგრძელდა მე-16 საუკუნის ბოლო წლებამდე.

X საუკუნის მეორე ნახევრიდან, ჯავახეთი გადადის ეგრისის სამეფოს გამგებლობაში და მას მართავენ ვარდანისძის გვარის წარმომადგენლები.

წუნდის – როგორც საერისთავოს ცენტრის, დაცემის შემდეგ მისი ფუნქცია გადადის თმოგვის ციხეზე (წყაროებში პირველად X საუკუნეში იხსენიება – ავტ.). იგი გადაიქცა ქვემო ჯავახეთის უმნიშვნელოვანეს სავაჭრო-ეკონომიკურ და თავდაცვით ცენტრად, რაშიც მას ხელს უწყობდა იშვიათად

დუიანი. Здесь, поныне сохраниены развалины, построенного в 964 году кумурдского монастыря, с многочисленными грузинскими надписями). По одному источнику, эризмтавар (князь) Арчил (VIII в.) фамильный клад перепрыгнул в Джавахети (на “Гор-маке” в крепости Тонтио).

Исторически Джавахети неотделимо связан с прошлым Грузии и вместе с Самцхе играл значительную роль в общенациональной борьбе и

ხელსაყრელი ბუნებრივი მდებარეობა და მიუდგომელი თავდაცვითი ზღუდეების არსებობა. ჯავახეთის ერისთავი თმოგველად იწოდებოდა.

XI-XIV საუკუნეებში ჯავახეთი იმყოფება ერთიანი საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში. XI საუკუნეში ზემო ჯავახეთის ცენტრად ახალქალაქი გადაიქცა. ციხე-ქალაქის კედლის მშენებლობა დაიწყო მეფე ბაგრატ III-ემ (975-1014 წ.წ.) და დაასრულა ბაგრატ IV-ემ (1027-1072 წ.წ.). კედლის მშენებლობის ორი ეტაპი დასტურდება არქეოლოგიური მასალებითაც. ციხის კარიბჭის თავზე ნაპოვნია წარწერა, რომელშიც მოხსენიებულია ბაგრატ IV-ის დედა, დედოფალი მარიაძი. 1085 წელს, თურქ-სელჯუკებმა აღფარსლანის წინამძღოლობით ალყა შემოარტყეს ჯერ კიდევ დაუმთავრებელ ციხე-ქალაქს და, მიუხედავად ადგილობრივთა მედგარი წინააღმდეგობისა, ციხე აიღეს, ქალაქი კი დააქციეს და გაანადგურეს.

при отражении разного рода (персы, византийцы, арабы и т.п.) завоевателей.

Для Джавахети особенно трудным оказалось вторжение арабов, в 737 году, во главе Мурвана-Кру (Глухой Мурван). В это время была истреблена значительная часть местного джавахаского населения, а большая часть, оставшихся в живых, переселилась в Западную Грузию.

Позже, в IX веке, переселившееся из Картли и разных уголков Западной Грузии население опять заполнило опустошенные территории Южной Грузии и началась подготовка к борьбе с арабами, которую возглавляли Тао-Кларджетские Багратионы.

Для изгнания арабов активно готовился бежавший из Картли Ашот (Великий) Куропалат, которого вероломно убили предатели в 826 году. Борьба против арабов этим не прекращается, - из наследников Ашота в этой борьбе особенно проявил себя Гуарам Мампал, который вошел в ущелье Куры, завоевал Джавахети, Триалети, Ташири, Абоци, Артаани и создал называемое Джавахетией крупное княжество. (см. И. Джавахишвили. «История грузинского народа», т. II. Тбилиси, 1948 г. стр. 115, 342-350, 578).

Джавахети превратился в страну со всеми признаками государственности и в последующие века им владели назначенные царем эриставы.

В политически свободном крае население преумножилось, было восстановлено много деревень и городов, ожила торговля, были воздвигнуты крепости, монастыри и церкви, были заложены сады и

ჭავჭავაძე

იმ დროს, ახალქალაქში იჯდა მეფის დანიშნული მხარის მმართველი – ერისთავი, ქართული ფეოდალური გვარის – თორელების წარმომადგენელი.

შემდგომში, ჯავახეთის ჩრდილო ნაწილი, საუფლისწულოდ გამოცხადდა. თავიდან რეზიდენცია იყო დლივში, მერე ღრტილაში, შემდეგ ბოჟანოში და ალასტანში. ვარძიაში სამეფო სამონასტრო კომპლექსის აშენების შემდეგ სამეფო რეზიდენციამ XII საუკუნის ბოლოს სწორედ ვარძიაში გადაინაცვლა...

ლაშა გიორგი (1207-1222 წწ.), როგორც ჯავახეთის საუფლისწულოს მმართველი, მოხსენიებულია ბარაღეთის ეკლესიის და პრტენის სტელის წარწერებში, აგრეთვე, მონეტაზე: „მეფე გიორგი, თამარის შვილი, ჯავახეთის მმართველი“.

XIII საუკუნეში ჯავახეთი დანარჩენი საქართველოს მსგავსად მონღოლების ხელში აღმოჩნდა.

XIII ს-ის მეორე ნახევარში, „მესხეთის მთავრის განსაკებელი იწყებოდა ბორჯომის ხეობითგან, ტაშისკარითგან და კარნუქალაქამდის აღწევდა...“, მას ეკუთვნოდა ჯავახეთის ნაწილიც. XIII საუკუნის 60-იანი წლებიდან, სამცხის მთავარმა და სპასალარმა სარგის ჯაყელმა დიდი პოლიტიკური მოქნილობით მოახერხა, რომ 1266 წლიდან მისი სამთავრო ხასინჯუდ

ოგороды, началось и культурное развитие страны. Началась бурная литературная деятельность. «Здесь образовалась особенная литературная школа, возникшая на национальной тао-кларджетинской почве, которая выработала собственную грамматику, язык, руку (рукописание, каллиграфия – авт.) и направление. Творческая энергия грузин настолько выросла, что вышла в разные пункты Малой Азии». (К. Кекелидзе. «История древне-грузинской литературы». т. I. Тбилиси, 1951 г. стр. 84.).

В последующих периодах Джавахети вместе с Самцхе, был не только культурным центром Грузии, но и опорой политического могущества. Такое положение длилось до конца XVI века.

Со второй половины X века Джавахети переходит во владение эгрисского государства и им управляют представители фамилии Варданисдзе.

ახალქალაქის ციხე. X-XI სს.
Крепость Ахалкалаки. X-XI вв.

(შედარებით პრივილეგირებულ ერთეულად) იქცა და უშუალოდ ყაენის მმართველობას დაექვემდებარა. იმდენად დიდი იყო მაშინ ჯაყელების ძალაუფლება, რომ მათ სშირად ათაბაგებად კი არა „მეფეებადაც“ კი მოიხსენიებდნენ. მონღოლების წაქეზებით დაიწყო სამცხის საერისთავოს თანდათანობით გამოყოფა დანარჩენი საქართველოდან, რომელიც გიორგი ბრწყინვალემ დროებით შეაჩერა, მაგრამ XV საუკუნის II ნახევარში მაინც დასრულდა.

XV საუკუნიდან ჯავახეთს სამცხის მთავრები – ჯაყელები დაეპატრონენ და სამცხე-საათაბაგოს შემადგენლობაში მოაქციეს. 1511 წლიდან, სამცხის ათაბაგის ხელში გადავიდა, აგრეთვე, ლაზისტანი ანუ ჭანეთი. სამცხის ახალმა გამგებლებმა – ჯაყელებმა ჯავახეთიდან, საკუთარი

После падения Цунды, как центра Саэриставо (княжества), его функция переходит на **Тмогвскую крепость** (в источниках впервые упоминается в X веке). Она превратилась в значительный торгово-экономический и оборонный центр, в чем ей способствовали редкое естественное расположение и существование неприступных оборонительных стен. Джавахетский Эристави именовался Тмогвским.

В XI-XIV в.в.-ах, Джавахети находится в составе единого Грузинского государства. В XI веке центром верхнего Джавахети стало Ахалкалаки. Постройку стен города-крепости начал царь **Баграт III** (975-1014 г.г.) и окончил **Баграт IV** (1027-1072 г.г.). Два этапа строительства стен подтверждены и археоло-

ვარძია. XII-XIII სს.
Вардзиа XII-XIII вв.

ქუვხეი

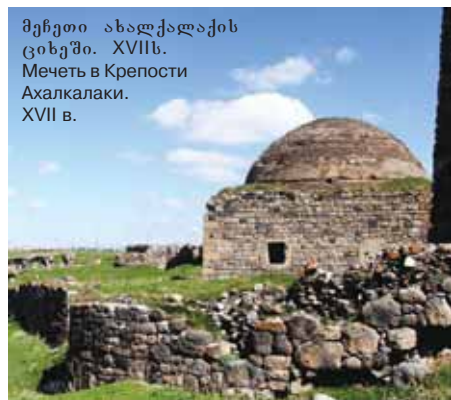
წუნდა. XII-XIII სს.
ცუნდა. XII-XIII ვვ.

მამულებიდან განდევნეს ძველი ფეოდალური გვარების წარმომადგენლები: თორელები, თმოგველები, გობიარები, ოთარები, ხერთვისარები, კამკამისშვილები, ბულღადარისშვილები და სხვანი. ჯავახეთში დაწინაურდნენ ახალი სათავადაზნაურო ფეოდალური გვარის წარმომადგენლები: შალიკაშვილები, ამატაკისშვილები, რჩეულიშვილები, დიასამიძეები და სხვანი.

კონსტანტინეპოლის დაცემამ (1453 წ.) და ოსმალთა გაბატონებამ მცირე აზიაში საშინელ განსაცდელში ჩააგდო მთელი სამხრეთი და დასავლეთი საქართველო, მეტადრე, სამცხე-საათაბაგო. შუა საუკუნეების განმავლობაში ოსმალეთი დაუდგრომლად ცდილობდა საქართველოს ამ უმნიშვნელოვანესი კუთხის

გическими материалами. На верхней части ворот крепости найдена надпись, в которой упомянута мать Баграта IV-го, **Царица Мариам**. В 1085 году турки-сельджуки под руковод-

მენეთი ახალქალაქის ციხეში. XVIII ს.
Мечеть в Крепости Ахалкалаки. XVII в.

საყლაპვას და ამისათვის არანაირ საშუალებას არ ერიდებოდა.

მე-16 საუკუნის შუა ხანებში ამ კუთხის ხელში ჩაგდებას სპარსეთიც აქტიურად ცდილობდა. 1551 წელს სპარსელებმა აიღეს ვარძია, სასტიკად დაარბიეს და დაანგრეს მონასტერი, გაიტაცეს დიდძალი განძი და სიმდიდრე, მათ შორის ცნობილი ვარძიის ღვთისმშობლის ხატი და ოქროს კარი.

1578 წელს, ახალქალაქი თურქებმა დაიკავეს, რომელსაც მაშინ კოკოლა შალიკაშვილი განაგებდა.

XVI საუკუნის ბოლოს, მთელი სამცხე-საათაბაგო, ჯავახეთის ჩათვლით, ოსმალებმა დაიპყრეს.

ოსმალებმა დაპყრობილ საქართველოს ნაწილს „გურჯისტანის ვილაიეთი“ უწოდეს, სადაც ჯავახეთის საფაშოც შედიოდა. სამცხის მფლობელნი ოსმალებთან „ახალციხის ფაშებად“ გამოაცხადა და ეს უმშვენიერესი ქვეყანა დედა-სამშობლოს ჩამოაცილა, ახალციხის საფაშო 24 თემად ანუ სანჯაყად დაყო და თითოეულ მათგანს სათავეში მემკვიდრეობით სანჯაყბეგები ჩაუყენა.

ქვეყნის პოლიტიკური და სარწმუნოებრივი ექსპანსიის მიზნით დაიწყო მოსახლეობის გამაჰმადიანება, ჯერ ზედა ფენაში, ხოლო შემდეგ, ხანგრძლივი ბრძოლით, ქვედა ფენაშიც. XVII საუკუნის დასაწყისიდან დაწყებული გამაჰმადიანების ეს ინტენსიური პროცესი XVIII საუკუნეშიც გაგრძელდა და XIX საუკუნის დამდეგს დასრულდა. დამპყრობლების მოძალებამ, ცხადია ადგილობრივი მოსახლეობის მიგრაცია გამოიწვია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში, რის შედეგადაც სამცხე-ჯავახეთის ასობით სოფელი მოსახლეობისგან დაიცალა. „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაეთრის“ შედგენისას ე.ი. 1595 წლისათვის, უკვე 297 სოფელი უმოსახლოდ იყო ქცეული.

ством **Арф-Арслана** взяли в осаду еще неоконченную крепость и несмотря на ожесточенное сопротивление местных, взяли крепость, а город превратили в пепел и стерли с лица земли.

В то время в Ахалкалаки сидел назначенный царем распорядитель края – Эристави, представитель грузинской феодальной фамилии - **Торели**. **В последствии, северную часть Джавахети, объявили доменом (владением царевичей)**. В начале резиденция находилась в **Дливи**, потом в **Гртила**, а в дальнейшем в **Божано** и **Аластане**. После постройки в Вардзии царского монастырского комплекса, **царская резиденция, к концу XII века, переместилась именно в Вардзию**.

Лаша-გიორგი (1207-1222 г.г.), как правитель джавახетского владения царевичей, упомянуто в надписях Пртенской стелы и Баралетской церкви, а также на монете – **«Царь Георгий, сын Тамары, государь Джавахов»**.

В XIII веке Джавахети, на подобие остальной части Грузии, оказался в руках монголов.

ბარალეთი. X-XIII სს.
Баралети. X-XIII вв.

ჭავჭავაძე

ДЖАВАХЕТИ

მიუხედავად სასტიკი ზეწოლისა, ოსმალებმა მაინც ვერ შეძლეს მთელი ჯავახი მოსახლეობის გათათრება და ჯავახეთში ქართულის მთლიანად ამოძირკვა. „სულგრძელობა და სამშობლოსადმი სიყვარულის დიდი გრძობა გამოიჩინა ჯავა-

Во второй половине XIII века «владения владыки Месхети начиналось с Борждского ущелья, с Ташискар и достигало до Карнукалаки...», ему же принадлежала и часть Джавахети. С 60-ых годов XIII века владыка и спасалар (военачальник) Самцхе **Сар-**

აი, რას წერს იმ დროინდელი ჯავახეთის მოსახლეობის თაობაზე ვახუშტი ბატონიშვილი: „...კაცნი და ძალნი მსგავსნი ქართლის გლეხთა, ტონანნი, შვენეიერ-ჰაეროვანნი, უსაქციელონი, ბრეყენი. სარწმუნოებით გლეხნი ჯერეთ ქრის-

которую приостановил **გიორგი ბრცкинвале** (Блистательный), но оно все-таки довершилось во второй половине XV века.

С XV века, **Джавахетией** овладели владыки **Самцхе – Джакели** и ввели во владения **Самцхе-Саатабаго**. С

ხეთისა და სამცხის სოფლების იმ მშრომელმა ხალხმა, რომელმაც მიუხედავად ზნეობრივი დამცირებისა და ეკონომიკური გაჭირვებისა ბოლომდე შემოინახა მშობლიური დედა-ენა“. (*შ. ლომსაძე. „სამცხე-ჯავახეთი“ თბილისი, 1975 წ. გვ. 250-253*). ასეთი სიმამაცის წყალობით, XVII-XVIII საუკუნეების განმავლობაში, სამცხე-ჯავახეთის მოსახლეობის უმრავლესობას მაინც შენარჩუნებული ჰქონდა თავისი ეროვნულ-რელიგიური სახე.

გის Джакели, обладая большой политической гибкостью, в 1266 году, смог превратить свое княжество в **Хасинджу** (в сравнительно привилегированную единицу) и оно подчинилось непосредственному правлению хана. Настолько была велика власть Джакели в то время, что их упоминали часто не атабагами, а царями. **Подстрекательством монголов началось постепенное отделение Самцхского княжества от остальной Грузии,**

ტიანენი სრულიად, არამედ არღარა უვისთ მწყემსი ეპისკოპოზი, განა ჰყავთ მღუღელნი ქართველნი. ენა აქუსთ ქართული, და უწყვიან მოთავეთა თათრულიცა, დამჭირნეობისათვის ოსმალთა...“ (*იხ. ვახუშტი ბატონიშვილი „საქართველოს გეოგრაფია“. წიგნი I. „სამცხე“. ტფილისი. 1892 წ.გვ.23*). XVIII საუკუნის 70-იან წლებში ჯავახეთში ნამყოფი გერმანელი მოგზაური – გიულდენშტედტი გვამცნობს: „ჯავახეთი – საქართველოს კუთხეა,

1511 года, во владения самцхского атабага перешел также Лазистан, т.е. Чанети. Новые управляющие Самцхе – Джакели, с Джавахети, с собственных владений изгнали представителей древних феодальных фамилий: **Торели, Тмогвели, Гобиары, Отары, Хертвисары, Камкамисшвили, Булгadarисшвили** и др.

В Джавахети продвинулись представители новых феодально-княжеских фамилий: **Шаликашвили, Ама-**

ხერთვისის ციხე. ძვ.წ. IV - ახ.წ. X სს.
Крепость Хертвиси. IV в. до н.э. - X в.н.э.

რომელიც ამჟამად თურქეთის ხელში იმყოფება. ...მოსახლეობის უმრავლესობა ქართველია“ („გოულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში“. ტ. I. გ. გელაშვილის თარგმანი და გამოკვლევები. თბილისი 1962 წ. გვ. 215).

такисхвили, Рчеулишвили, Диасамидзе и др.

Падение Константинополя (1453 г.) распространение и господство Османской империи в Малой Азии ввергло в страшное испытание всю Южную и Западную Грузию, особенно

1778 წელს, თრიალეთში სტუმრად მყოფ გიორგი ბატონიშვილს (ერეკლე II-ის შვილი) პატივისცემის მიზნით, თაფარაენის ტბაზე ამალით ეახლა ახალქალაქის ფაშა (სანჯაყბეგი), რომელიც ქართულად საუბრობ-

Самцхе-Саатабаго. На всем протяжении средневековья Османская империя неистово стремилась поглотить этот прекраснейший уголок Грузии и для этого не брезговала ничем.

В середине 16-го века завладеть этим краем активно пыталась и Персия. В 1551 году персы взяли Вардзию, варварски осквернили, разрушили и разграбили монастырь, похитив огромное количество драгоценностей и реликвий, в том числе знаменитую икону Вардзийской Богоматери и кованые золотые врата.

В 1578 году турки завладели Ахалкалаки, которым управлял тогда **Кокла Шаликашвили.**

К концу XVI века, все Самцхе-Саатабаго, включая Джавахети, завоевали османы.

Османы назвали завоеванную часть Грузии - «**Вилайет Гюрджистана**», куда входило и **пашаликство Джавахетии.** Владетелей Самцхе Османская империя объявила «**Ахалцихскими пашами**» и **отделила эту прекрасную страну от родины, разделила Ахалцихское пашаликство на 24 сообщества или санджаков** и поставила наследственно каждому из них во главу **Санджакбегов.**

С целью политической и религиозной экспансии началась мусульманизация населения, сперва в верхних, затем, после продолжительной борьбы, и в нижних слоях.

Начатый с начала XVII века интенсивный процесс исламизации продолжался и в XVIII-ом веке, а закончился с наступлением XIX века.

Нашествие завоевателей конечно вызвало миграцию местного населения в разные уголки Грузии, по

ფოკა. წმ. ნინოს ტაძრის ბარელიეფი 1030-1040 წწ. ფოკა. Барельеф собора Св. Нины. 1030-1040 гг.

და. (პ. იოსელიანი „ვიორგი მეცამეტეს ცხოვრება“. გვ. 82).

მე-XVI საუკუნეში „გურჯისტანის ვილაეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით („გურჯისტანის ვილაეთის დიდი დავთარი“. წიგნი II. 1941 წ. გვ. 12-24) ჯავახეთის შემადგენლობაში შედიოდა ცხრა რაიონი: ხერთვისის, ტყიანი ჯავახეთის, ბუზმარეთის, აკშეპირის, თმოგვის, ნიალის ყურის, ჯანბახის, ქანარბელისა და მგლის ციხის, სადაც სულ, დაახლოებით, 450 სოფელი ყოფილა და ყველა მათგანში მხოლოდ ქართველები ცხოვრობდნენ.

причине которой опустошили сотни деревень Самцхе-Джавахети.

При составлении «Большой книги Гурджистанского вилайета», т.е. в 1595-ом году, 297 деревень уже были превращены в безлюдные места.

Несмотря на жестокий нажим, османы все-же не смогли провести полную татаризацию джавахских поселенцев и искоренить в полной мере все грузинское в Джавахети: «Великодушные и большую любовь к родине проявили те трудовые люди Джавахети и Самцхе, которые не-

ცხადია, საქართველოსთვის ასეთი მნიშვნელოვანი კუთხის ჩამოშორებას და ამდენი თანამოძმის სამშობლოსაგან მოწყვეტას ასე ადვილად ვერ შეურიგდებოდნენ ქართველები. საქართველოს მაშინდელი მეფეები, თეიმურაზ II და მეფე ერეკლე, აგრეთვე, იმერეთის მეფე სოლომონ I, ერთის მხრივ, ცდილობდნენ კარგი ურთიერთობა ჰქონოდათ ახალციხის ფაშებთან, რომელთაც ჯერ კიდევ არ ჰქონდათ დავიწყებული თავიანთი ქართული წარმომავლობა და მეორეს მხრივ ხელსაყრელ მომენტს ეძებდნენ, რათა საქართველოს ამ ისტორიულ მხარეზე კვლავ ადვლგინათ ზეგავლენა. მიუხედავად ამისა მათ არ ჰქონდათ საქართველოს ამ ძირძველი მიწა-წყლის მიმართ თანმიმდევრული პოლიტიკა, რითაც კარგად სარგებლობდნენ ადგილობრივი თუ გარეშე მტრები, – ძარცვდნენ და აჩანაგებდნენ აქაურობას. მოსახლეობა გარბოდა ან ენით აუწერელი გაჭირვებადამცირების და გმირობის ფასად ინარჩუნებდა მშობლიურ მიწა-წყალს. პროფესორ შოთა ლომსაძის აზრით, სომეხ მელიქთა და მდიდარ ვაჭართა ლოლიავს, ერეკლემ ქვემო ქართლი კინალამ გადააყოლა (შ. ლომსაძე. „სამცხე-ჯავახეთი“. თბილისი, 1975 წ. გვ. 344).

ერეკლეს მიერ ნაბოძები პრივილეგიების ხარჯზე ბოლნის-დმანისში ჩასახლებული 700 ყარაბაღელი სომეხისგან, მელიქ აბოვი აგროვებდა რაზმებს, თავს ესხმოდა ჯავახეთს, ძარცავდა, მოჰქონდა ნადავლი და მოჰყავდა ხალხი, რომელთაც მერე ძალით ასომხებდა.

XIX საუკუნის დასაწყისში, ქართველი მეფეების ხელშეწყობით, კავკასიაში, ქრისტიანული რუსეთის შემოსვლას თითქოს წერტილი უნდა დაესვა მთლიანად

смотря на моральное унижение и экономические лишения, до конца сохранили родной язык». (Ш. Ломсадзе. «Самцхе-Джавахети». Тбилиси. 1975 г. стр. 250-253).

Благодаря такой выдержке, в течении XVII-XVIII веков, у большинства самцхе-джавахетского населения было сохранено свое национально-религиозное лицо. Вот что пишет на счет тогдашнего населения Джавахети **Вахушти Батонишвили:** «...Мужчины и женщины подобны карталинским крестьянамъ, дородны, прекрасно-миловидны, невоспитанны, грубы. По вере крестьяне пока все християне, но более не имеют пастыря-епископа, но имеют священников-грузинъ. Языкъ у нихъ грузинскій, а главари знаютъ и татарскій, имея нужду сноситься съ турками». (см. Вахушти Батонишвили «География Грузии». Книга I. «Самцхе». Тифлис. 1892 г. стр 23.).

В 70-ые годы XVIII века, побывавший в Джавахети немецкий путешественник **Гюльденштедт** повествует: **«Джавахети – Грузинский край, ныне находится в руках Турции. Большинство населения - грузины».** («Путешествие Гюльденштедта в Грузии», т. I. перевод и исследования Г. Гелашвили. Тбилиси. 1962 г. стр. 215).

В 1778 году, уважения ради, пребывавшего в гостях на озере **Тавпавани** **გიორგია ბატონიშვილი** (сын Ираклия II-го) посетил с вельможами Ахалкалакский паша (санджак-бег), который говорил по-грузински. (П. Иоселиани. «Житие Гиоргия Тринадцатого». стр. 82).

В XVI-ом веке, по «книге Гурджистанского вилайета» («книга Гюр-

ჭვავჭვალი

ДЖАВАХЕТИ

საქართველოს და, განსაკუთრებით, სამცხე-ჯავახეთის ტრაგიკული ყოფისათვის, მაგრამ ყველაფერი პირიქით მოხდა. რუსეთს თავისი იმპერიული მიწწრაფებები ამოძრავებდა, რაშიც მთლიანი და ძლიერი საქართველო არაფრით არ ჯდებოდა.

მე-19 საუკუნის დასაწყისიდან მიმდინარე რუსეთ-თურქეთის ომების შედეგად სამცხე-ჯავახეთი გათავისუფლდა თურქეთის ბატონობისგან, მაგრამ ამან ოდნავი სარგებელიც კი ვერ მოუტანა ადგილობრივ, დაბეჩავებულ ქართველ მოსახლეობას. პირიქით, მეფის რუსეთის ვერაგული გეგმის შესაბამისად, ეს კუთხე მაქსიმალურად გაიწმინდა ადგილობრივი ქართული მოსახლეობისაგან და მათ ადგილზე მოხდა უცხოტომელების: სომხების, ბერძნების, ქურთების, თურქების, რუსი სექტანტების – დუხობორების ჩასახლება. იგეგმებოდა, აგრეთვე, კახაკების

«*джистанского вилайета*». Книга II. 1941 г. стр. 12-24), в состав Джавахети входило девять районов: Хертвисский, Лесисто-Джавахетский, Бузмаретский, Акшепирский, Тмогвский, Ниалис-Курисский, Джанбазский, Канарбельский и Волчьей крепости, где было всего приблизительно 450 деревень и в каждом из них жили только грузины.

Понятно, что грузины не могли так легко смириться с мыслью об отделении такого значительного уголка от Грузии и отдаления от родины стольких собратьев. Тогдашние цари Грузии - **Теймураз II** и **царь Ираклий**, а также **царь Имеретии - Соломон I**, в свою очередь старались сохранять хорошие отношения с Ахалцихскими пашами, которыми все еще не было забыто свое грузинское происхождение,

ყვარშა. ნასოფლარი
კვარშა. Городище села

გოკიო. მე-2 ნაეკლესიარი XIII ს.
გოკიო. Руины 2-й церкви. XIII в.

და გერმანელი კოლონისტების ჩასახლებაც. ჯერ კიდევ რუსეთ-თურქეთის პირველი ომის (1806-1812 წ.წ.) დროს, რუსი მთავარსარდლის, გორმასოვის უშუალო ბრძანებით, 1810 წელს, ახალციხის საფაშოდან გასახლებული იქნა 1506 ქართული ოჯახი. მხოლოდ სოფელ კოთელიდან მაშინ 112 კომლი გაასახლეს ლორესში, რომელთა უმრავლესობა ძალდატანებით გაასომხეს.

საქართველოსთვის სახელმწიფოებრიობის გაუქმებამ რუსეთის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის პროტესტი და აჯანყებები გამოიწვია, რამაც რუსები დაარწმუნა ქართველობის მათდამი არაღიოილურობაში და მათ დაიწვეს საქართველოს, როგორც კავკასიაში მთავარი პოლიტიკური ძალის, ყოველნაირად ნგრევა და დასუსტება, არ

დენიე, и с другой стороны искали удобного момента, чтобы опять восстановить свою власть в этом историческом уголке Грузии.

Несмотря на это, у них не было последовательной политики по отношению к этой исконо грузинской земле, чем хорошо пользовались внутренние или внешние враги, - они грабили и уничтожали все вокруг. Население бежало, или же ценой неопикуемого страдания, унижения и героизма защищало родную землю.

По мнению **Шота Ломсадзе**, из-за **всяческого поощрения армянских меликов и богатых торговцев, царь Ираклий чуть не потерял Нижнее Картли** (Ш. Ломсадзе. «*Самцхе-Джавახети*». Тбилиси. 1975 г. стр. 344).

სოფ. ჩუნჩხა
ს. Чунчха

მოერიდნენ დემოგრაფიულ ექსპანსიასაც. მანამდე სომხებმა უკვე მოასწრეს რუსებისათვის „ერთგულების დამტკიცება“ (ჯერ ბაგრატიონთა მმართველობის გაუქმების საზეიმოდ აღნიშვნით სიონის ტაძარში, და მერე ქართველი აჯანყებულებების ბეზღებით და რუსების მხარდამხარ დარბევით – ავტ.) და მათი მეშვეობით საკუთარი მიზნების საქართველოს ხარჯზე განხორციელება. „...რუსეთის ამ დიდმპყრობელური პოლიტიკის განხორციელების იარაღად იქცნენ სომხები, რომლებიც თავის მხრივ შეეცადნენ, რუსული იარაღი დიდი სომხეთის აღსადგენად გამოეყენებინათ საქართველოს მიწა-წყლის ხარჯზე“. (შ. თეთვაძე,

За счет привилегий, данных царем Ираклием **Мелик Абов** из поселившиеся в Болниси и Дманиси 700 карабахских армян, собирав отряды, напал на Джавахети, грабил, вывозил добычу и людей, которых потом насильно армянизировал.

Появление при помощи грузинских царей на Кавказе христианской России должно было поставить точку трагическому быту Самцхе-Джавахеტი и Грузии в целом, но все случилось противоположным образом. В имперские устремления России, никак не вписывалась сильная и единая Грузия.

В следствии продолжавшейся с начала XIX-го века российско-ту-

შ. თეთვაძე. „სომხები საქართველოში“. თბილისი. 1998 წ. გვ. 41).

გარდა ამისა, რუსეთს, თურქეთთან და ირანთან გამუდმებული ომების პირობებში, მათთან თავისი იმპერიის საზღვარზე საიმედო ხალხით დასახლებული ბუფერული ზონების შექმნა ესაჭიროებოდა, ამიტომ დაიწყო ასეთ ზონებში საიმედო უცხოტომელების – ქრისტიანი სომხების, ბერძნების, ღუსობორების და კახაკების ჩასახლება.

ახალქალაქი რუსებმა პირველად 1811 წლის ბოლოს აიღეს, მაგრამ 1812 წელს, ბუქარესტის სამშვიდობო ხელშეკრულების ძალით, კვლავ თურქეთს დაუბრუნეს. საბოლოოდ, ახალქალაქი რუსების ხელში 1828 წლიდან გადავიდა.

1828 წლის ანდრიაპოლისის ზავით, რუსეთმა შემოიერთა ახალციხის საფაშოში შემავალი 24 სანჯაყოდან მხოლოდ ათი: ქობლანის, ოძრხის (აბასთუმნის), ახალციხის, აწყვერის, ასპინძის, ხერთვისის, ახალქალაქის, ჯარაქის, ფოცხოვის და პალაკაციოსი (ჩილდირის). შემდგომ ამ მხარეს რუსეთმა ახალციხის და ახალქალაქის მაზრა და ფოცხოვის უბანი უწოდა.

რუსეთ-თურქეთის 1877-78 წლების ომის შემდგომ მესხეთის დანარჩენი ნაწილიც იქნა შემოერთებული, სახელდობრ: აჭარა-ქობულეთი, შავშეთი, კლარჯეთი, კოლაარტაანი და ტაოს ჩრდილოეთი ნაწილი – ოლთისი. აქედან პირველ სამს ბათუმის ოლქი ეწოდა, ხოლო ერუშეთი, არტაანი და ოლთისი ყარსის ოლქში გაერთიანდა.

რუსეთის მიერ (სხვათა შორის, რუსეთის ჯარში იმ დროს ბევრი ქართველი ოფიცერი და ჯარისკაცი იბრძოდა საქართველოს ისტორიული მიწების თუნდაც რუსეთის იმპერიაში შემოერთების იმედით – ავტ.) ამ კუთხის შემოერთებისთანავე, კავკასი-

речкой войны, Самцхе-Джавахеტი освободился от турецкого ига, но это не принесло нисколько пользы местному угнетенному грузинскому населению. Наоборот, по вероломному плану царской России, **этот уголок максимально очищен от грузинского населения и на их месте появились чужеземцы: армяне, курды, таракамы, русские сектанты, т.е. духоворы.** Планировалось также заселение казаков и немецких колонистов.

Еще со времен первой русско-турецкой войны по приказу главноначальствующего **Тормасова, 1810 году, с Ахалцихского пашалыка было выселено 1506 грузинских семей.**

Только из одного села Котелии тогда в Лоре переселили 112 семей, большую часть которых насильно армянизировали.

Упразднение грузинской государственности вызвало протест и восстание грузинского населения против России, что убедило Россию в нелояльности к ним грузинского населения и они начали всячески ослаблять и разрушать Грузию, как главную политическую силу на Кавказе, не побрезговав даже демографической экспансией. К этому времени армяне уже успели доказать свою «верность» русским (сперва тем, что в монастыре «Сиони» они словно великий праздник отметили упразднение правления Багратионов, а потом «прославили» себя доносами и погромами грузинских мятежников) и преуспели в достижении своих целей за счет Грузии. **«...Орудием, проведения своей великозахватнической политики русских, стали армяне, которые в свою очередь**

ქვეყნის მატარებელი

ДЖАВАХЕТИ

ის მთავარმმართველს – პასკევიჩს წარუდგინა XV-XVII საუკუნეებში მესხეთ-ჯავახეთიდან იმერეთში და სხვა კუთხეებში გაქცეული ქართველი თავადაზნაურები (ციციშვილები, ავალიშვილები, მუსხელიშვილები და სხვ.) და მიუტანეს ქართველ მეფეთა წყალობის წიგნები, რომელნიც სამცხე-ჯავახეთში მათ მფლობელობას ადასტურებდა და მოითხოვეს მათი საკუთრების უკან დაბრუნება, მაგრამ ამოდ. რუსეთის წარმომადგენელი ამან მხოლოდ განარისხა. 1828 წლის 26 ივლისს მთავარმმართველი პასკევიჩი ნესელოვს სწერდა, რომ: „ჯავახეთი – საუკეთესო ადგილია რუსი კოლონისტებისათვის...“. დაიწყო თრიალეთიდან და ჯავახეთიდან ქართველების მასიური გასახლება და მათ ადგილზე თურქეთიდან დევნილი სომხების, ბერძნების და

პოსტარის, использовать русское оружие для восстановления великой Армении, за счет земель Грузии». (Ш. Тетвадзе, О. Тетвадзе «Армяне в Грузии». Тбилиси. 1998 г. стр. 41).

Кроме того, России в постоянной войне с Ираном и Турцией на границе своей империи нужно было создать буферные зоны населенные верными ей людьми, поэтому она начала заселять в эти места верных себе чужеземцев, в лице христианских армян, греков, духоборов и казаков.

Русские впервые взяли Ахалкалаки к концу 1811-го года, но 1812-ом году, силой Бухарестского мирного соглашения, опять вернули Турции. Окончательно Ахалкалаки перешел в руки русских с 1828 года.

По Андринопольскому мирному договору 1828 года, Россия из 24

სხვა უცხოტომლების ჩამოსახლება. სამცხე-ჯავახეთის მკვიდრი გამაჰმადიანებული ქართველების დიდი ნაწილი, რომელიც არ ენდობოდა რუსეთის ხელისუფლებას, რადგან იგი ყველანაირად ავიწროვებდა მათ, აიყარა (უმეტესად, ახალქალაქის მაზრიდან, დაახლოებით, 100000 კაცი – ავტ.) და თურქეთის სიღრმეში გადაიხვეწა. უკეთესი დღე არ დაადგა არც დარჩენილ ქრისტიან ქართველებს. ამდენი კოლონისტის მოძალეობას არ ეყო გამოთავისუფლებული სახლები და დაიწვეს სომხების ძალად შესახლება მარტოხელა მოხუცებთან, ქალებთან და არასრულწლოვანებთან, რომელნიც ვეღარ ახერხებდნენ თავიანთი საკუთრების – სახლის, კარმიდამოს დაცვას, ამიტომ უკანმოუხედავად გარბოდნენ. ქრის-

санджаков присоединила к себе всеголишь десять: **Коблианский, Одзрхийский (Абастумани), Ахалцихский, Ацкверский, Аспиндзский, Хертвисский, Ахалкалакский, Джаракский, Поцховский и Палакацкий.** В последствии Россия именовала этот край **Ахалцихским и Ахалкалакским уездом и Поцховским участком.**

После русско-турецкой войны 1877-78 гг. была присоединена и остальная часть Месхети, а именно: **Аджара-Кобулет, Шавшети, Кларджети, Кола-Артаани и северная часть Тао – Олтиси.** Из них первые три стали именоваться как **Батумский округ, а Эрუшети, Артаани и Олтиси объединились в Карском округе.**

Сразу после присоединения **(между прочим, в рядах российской армии, в надежде возвращения хотя бы**

ჭვავჭავი

ДЖАВАХЕТИ

ტიანი ქართველების დიდმა ნაწილმა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებს შეაფარა თავი. დარჩენილი მკვიდრი მოსახლეობის განსაღვინად რუსი კოლონიზატორები ათას ხრიკებს იგონებდნენ და ეს მშვენივრად გამოხდებოდა. ეს ოპერაცია, რომ გაადვილებულიყო, ქართველებს ნება ეძლეოდათ მიეყიდათ თავიანთი მიწები ხაზინისათვის ან არადა არაქართველი კერძო პირებისათვის (ქართველებს ჯავახეთში მიწის ყიდვა საერთოდ ეკრძალებოდათ – ავტ.). ასე გროშებად გაიყიდა მთელი სამცხე-ჯავახეთი. მარტო ჯავახეთის გამუსულმანებულმა ადგილობრივმა თავადმა, ახალქალაქის სანჯაყბეგმა – ფალავანდიშვილმა, ამ ფორმით, ხაზინას მიჰყიდა ჯავახეთის 29 სოფელი, გარდა ამისა, რუს ხინოენიკებს და სომეხ ვაჭრებს დამატებით დაუთმო სოფლები: მურჯახეთი, პრტენა, ნაქალაქევი, გოგაშენი და სხვა. ამ კუთხეში ქართველებს საერთოდ ეკრძალებოდათ გამოთავისუფლებულ მიწებზე დასახლება. განსაზღვრული იყო კახაკების სამხედრო დასახლებების შექმნა, მაგრამ შემდგომში იგი ძირითადად თურქეთიდან დევნილი სომხებით დაასახლეს. ამაში დიდი წვლილი მიუძღვის იმ (1828-1830 წ.წ.) წლებში „ახალქალაქის ოლქის“ დროებით მმართველს (ეროვნებით სომეხს – ავტ.) გენერალ ბებუთოვს.

სამცხე-ჯავახეთიდან განდევნილი ქართველების გამზადებულ დასახლებაში რუსებმა უკვე 1829-1830 წლებში ყარსის, არზრუმის, არღანის და ბაიაზეთის საფაშოებიდან გამოქცეული სომხების 14000 ოჯახი ჩამოსახლეს, თანაც არ დაევიწყებიათ მათთვის, დამაგრე-

в состав российской империи утерянных грузинских земель, воевали и многие грузинские солдаты и офицеры) Россией этого уголка, перед наместником Паскевичем предстали бежавшие в XV-XVII века из Самцхе-Джавахети грузинские князья (Цицишвили, Авалишвили, Мухелишвили и др.) и принесли ему грамоты жалованных царей, подтверждающие их права на владения в Самцхе-Джавахети и потребовали их возвращения, но тщетно, представителя русской стороны это только разгневало. 26 июля, 1828 года главноуправляющий Паскевич писал Нессельроде, что: **«Джавахети - наилучшее место для русских колонистов...».** Началось массовое выселение с Триалети и Джавахети грузинского населения, заселение на их местах вытесненных из Турции армян, греков и других чужеземцев. Большая часть омульманившихся грузин, обитатели Самцхе-Джавахети, не доверявшие

русскому правительству, поскольку оно всячески притесняло их, **сорвалась с места** (в большей степени с Ахалкалакского уезда, приблизи-

ვულკანური წარმოშობის წუნდის ტბა
Цунდა – Озеро вулканического происхождения

ბის მიზნით, დამატებით ხელაყრელი პირობების შექმნა. თითოეულ მათგანს 25 მანეთ დახმარებას აძლევდნენ და 6 წლით ათავისუფლებდნენ სახელმწიფო გადასახადებისგან. სომხებმა შეიფერეს ეს პრივილეგიები და მეფის მოხელეს საკუთარი დამატებითი მოთხოვნებიც წაუყენეს. ერთ-ერთი ამ მოთხოვნათაგანი: სომხების ჩასახლების სოფლებში ქართველთა ცხოვრების დაუშვებლობა იყო. მათი მოთხოვნების სითავებდემ რუსებიც კი გააოცა, მაგრამ გრძელდებოდა ადგილობრივ ქართველთა იძულება აყრილიყვნენ მამა-პაპისეული მიწა-წყალიდან და გადახვეწილიყვნენ საქართველოს

ტელნი, 100000 человек) и перекочевало в глубь Турции. В ситуации не из лучших оказались и оставшиеся грузины христиане. Такому натиску колонистов не хватило высвобожденных жилищ, они начали насильное заселение армян к старым людям, к женщинам, несовершеннолетним детям, которые уже не могли защитить свое имущество - дом, двор, поместье и бежали. **Большая часть грузин-христиан нашла убежище в разных уголках Грузии.** Для изгнания остального местного населения русские колонизаторы придумывали разные козни и это у них хорошо получалось. Чтоб

სიღრმეში ან თურქეთის ტერიტორიაზე.

ყოველივე ამან მთლიანად შეცვალა კუთხის დემოგრაფიული სიტუაცია. ადრე თუ აქ მხოლოდ ქართველები ცხოვრობდნენ, 1832 წლის აღწერამ დაამტკიცა, რომ უმეტესობას უკვე სომხები შეადგენდნენ. სომეხთა ჩასახლების

упростить эту задачу, грузинам давали право продавать свои земли казне или же лицам негрузинского происхождения (**грузинам в Джавахети вообще была запрещена покупка земли**). Так, за гроши было продано все Самцхе-Джавахети. Только омульманившийся местный князь Джавахети - Палавандишвили, санджакбег Ахалкалаки, казне таким образом продал 29 джавахетских деревень, кроме этого уступил русским и армянским торговцам дополнительно деревни: Мурджахети, Пртена, Накалакеви, Гогашени и др. В этом уголке грузинам вообще запрещалось заселяться на высвобожденных землях. Было запланировано создание казачьих военных поселений, но в последствии, там поселили, в основном, изгнанных с Турции армян. В этом большая заслуга временного намест-

სოფლებში დარჩენილი (ბევრგან 2-3 ქართული ოჯახი იყო შემორჩენილი – ავტ.), უმეტესად ქრისტიანი ქართველები, ვერ უძლებდნენ ზეწოლას ტოვებდნენ მშობლიურ კერას და საქართველოს სხვადასხვა კუთხეს (ძირითადად, ქართლს და ქვემო ქართლს – ავტ.) აფარებდნენ თავს, ან არადა სომხდებოდნენ. ეს პროცესი გაგრძელდა რუსეთ-თურქეთის შემდგომი ომის დროსაც. 1833 წლის მაისში, ბარალეთის ქართველები თხოვნით მიმართავენ რუსეთის ხელისუფალს – ხერთვისის სანჯაყის გამგებელს რ. ვარაშნიკოვს. წერილში იუწყებოდნენ, რომ 1830 წელს ჩამოსახლებულმა არტაანელმა სომხებმა ძალზედ შეავიწროვეს ადგილობრივი ქართველები, ამიტომ ბარალეთელი ქართველები მოითხოვდნენ თვით ქართველების სხვაგან გადასახლებას (ლ. ჯანიანი შეილი).

ника (по происхождению армянина, правящего в 1828-1830 г.г.) «Ахалкалакского округа» того времени генерала **Бebutova**.

В домах изгнанных из Самцхе-Джавахетии грузин, русские уже в 1829-1830 г.г.-ах поселили бежавших из Карсского, Арзрумского, Ардаганского и Баиазетского пашалыка 14000 семей армян, к тому же они не позабыли создать дополнительно благоприятные условия для их закрепления. Каждому из них они выдавали по 25 рублей и в течении 6 лет освобождали от государственных платежей.

Армяне сочли это как должное и представили свои дополнительные требования русскому чиновнику. Одним из их требований было - не допускать проживание грузин в заселенных армянами деревнях.

„სომხები ჯავახეთში“. თბილისი. 1995 წ. გვ. 12).

ცუდ დღეში აღმოჩნდნენ სამცხე-ჯავახეთში კათოლიკური სარწმუნოების მიმდევარი ქართველებიც. მათ სოფლებში (წყალთბილა, გულიკამი, ტურცხი, ალასტანი, ვარეხანი, ეშტი, თორია, ნაოსრები, ბაღაგირი და სხვ.) მეფის რუსეთის მოხელეებმა და სომხებმა კოლონიზატორებმა ჩაასახლეს კათოლიკე სომხები, აკრძალეს ქართულ ენაზე წირვალოცვა (1886 წლის 27 თებერვლის ბრძანებულებით, ქართულ კათოლიკურ ეკლესიებში აიკრძალა მშობლიურ ენაზე ტიპიკონის წარმოება), დაიწყეს მოსახლეობის გასომხება. მოგვიანებით, დიდი მცდელობის ფასად, სომხებმა ვატიკანში თვით რომის პაპიც შეიყვანეს შეცდომაში და დაუმტკიცეს, რომ ქართველი კათოლიკენი წარმოშობით ყველა სომეხია და 1893 წლის მაისის სპეციალური ბრძანებულებით, საქართველოს კათოლიკურ ეკლესიებში ქართული წირვალოცვა აკრძალვინეს და სომხური ტიპიკონი დააშვებინეს. ამის ნიდაგზე გასომხდა მრავალი ქართველი კათოლიკე, მათ შორის თურქეთის ჩილდირის ტბის მიდამოებიდან, სოფელ ველიდან გადმოსული ქართველი კათოლიკე მოსახლეობა ახალქალაქის რამდენიმე სოფელში (ხულგუმო, კარტიკამი, ბავრა).

ამ კუთხეში ქართული ეთნოსის ამოძირკვის მიზნით, დაიწყეს ქართველთათვის ჯერ უცხო აღმსარებლობის ძალად თავს მოხვევა, ხოლო შემდეგ აღმსარებლობის ეროვნულობასთან გაიგივება. ამ გზით ბევრი ქართველი ჯერ გრიგორიანულ და სომხურ კათოლიკურ აღმსარებლობაზე გადაიყვანეს, შეუცვალეს გვარ-სახელი, ხოლო შემდგომ, მოსახლეობის აღწერისას, მათ

ნაგლთს იხ თხოვანი უდივლა სამი რუსიკი ჩინოვნიკი, ნი იმ პრეჟნემუ პროდოლჟილნი ვინუჟდთი გრუზინი პოკიდათ სოი როდნიე მესთა ი პერესელჟათნი ვ გლუბი გრუზიი ილი ნა ტერიტორიუ ტურციი.

Все это в корне поменяло демографическую ситуацию этого уголка. Если раньше здесь жили только грузины, то опись с 1832 года подтвердила, что большинство уже составляли армяне. Оставшиеся в деревнях заселенными армянами (в большинстве из них еще оставалось по 2-3 семьи) в основном грузины-христиане, не выдерживали нажим, покидали родной очаг и скрывались в разных уголках Грузии (в основном в Картли и в Нижнем Картли или же зачисляли себя в армян). Этот про-

ეროვნებად – სომეხი, ხოლო გამუსულმანებულ ქართველებს – თათარი, მოგვიანებით კი – აზერბაიჯანელი ჩაუწერეს. მაგალითად, 1886 წელს, სოფელ ხიზაბავრაში, 1363 ქართველი ცხოვრობდა, საოჯახო სიებში 7 ქართველის გარდა ყველა სომეხადაა ჩაწერილი, იმის გამო, რომ ისინი სომხურ კათოლიკურ რელიგიას აღიარებდნენ. ძირითადად, სწორედ ამავუ მიზეზით, შემდეგ წლებში ქართველთა რაოდენობა სამცხე-ჯავახეთში მნიშვნელოვნად მცირდება. მაგალითად, 1894 წელს, ახალციხის მაზრაში, 19041 სომეხი, 32 809 თათარი და მხოლოდ 5 642 ქართველი ცხოვრობდა. თუ ამ მონაცემებს 1886 წლის მონაცემებს შევადარებთ, ვნახავთ, რომ ქართველების რაოდენობა 4.1-ჯერ შემცირდა, ხოლო

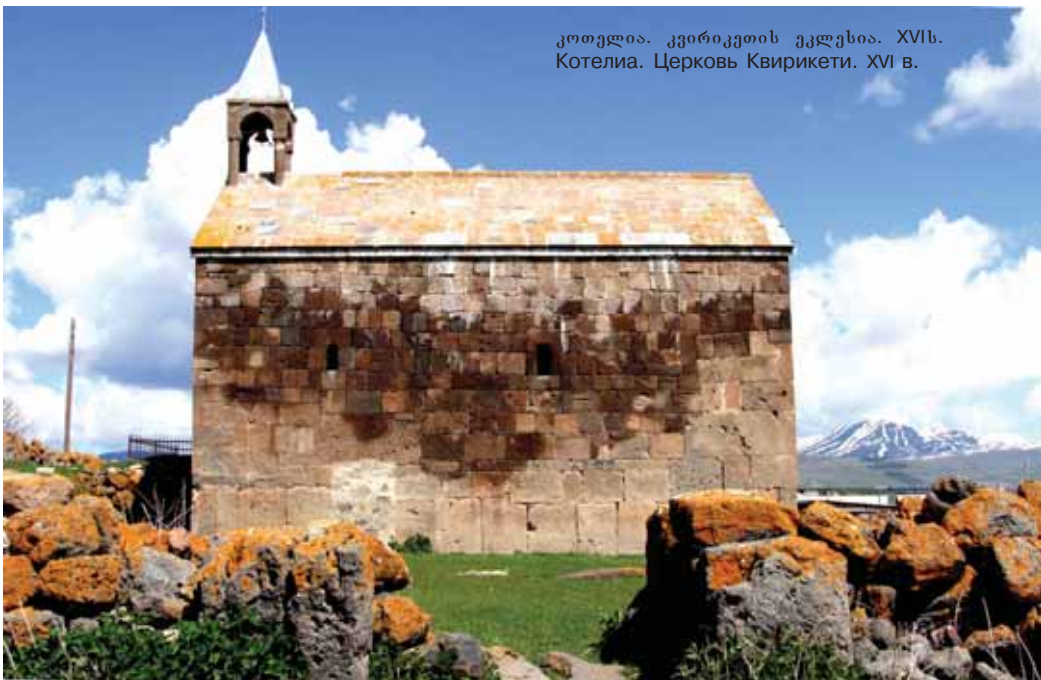
цесс продлился и во время следующей русско-турецкой войны. В мае 1833 года, **баралетские грузины** обратились с просьбой представителю русской власти – начальнику Хертвисского санджака Р. Варашникову. В письме сообщали, что заселенные в 1830 году Артаанские армяне невыносимо притесняли местных грузин, поэтому баралетские грузины требовали переселения самых грузин в другие места (Л. Джаниашвили. «Армяне в Джавахети». Тбилиси. 1995 г. стр.12).

В тяжелом состоянии оказались также грузины исповедовавшие католическую веру. В их села (Цкалтбила, Гуликами, Турцхи, Аластани, Варевани, Ешти, Тории, Наохреби, Балагири и др.) чиновники царской России и армянские колонизаторы заселили армян-католиков, запретили службу на грузинском языке (по приказу 27 февраля, 1886 года в грузинских католических церквях был запрещен типикон на родном языке), начали армянизацию населения. Позже, с очень большими усилиями, армянам удалось ввести в заблуждение и Папу Римского, которого убедили, что все грузинские католики армянского происхождения и по специальному приказу с мая 1893 года заставили запретить службу на грузинском языке и допустить армянский типикон в грузинских католических церквях.

На этой почве стали армянами много грузинских католиков, в том числе вышедшие из села Вели, расположенного в местностях турецкого озера Чилдирь, грузинское католическое население и поселившиеся в

ვეარ შა. XI.
კვარშა. X ვ.

კოთელია. კვირიკეთის ეკლესია. XVII ს.
Котелиа. Церковь Квирикети. XVI в.

სომხებისა და თათრების რაოდენობა, შესაბამისად, 13-ჯერ და 2.0-ჯერ გაიზარდა, თუმცა აღნიშნულ პერიოდში მოსახლეობის ეროვნული შემადგენლობის ასეთი თვალსაჩინო ცვლილებებისათვის რაიმე მნიშვნელოვან მოვლენას ადგილი არ ჰქონია...

მაშასადამე, ქართველებს უცვლიან ეროვნებას, რელიგიურობის ნიშნის მიხედვით, ან მონაცემებს ადგილზე განზრახ ამახინჯებენ. ამავე მიზნით ასევე მნიშვნელოვნად შეამცირეს ქართული მოსახლეობა ახალქალაქის მაზრაში (იხ. ვ. ლორთქიფანიძე. „სამცხე-ჯავახეთის დემოგრაფიული განვითარების პრობლემები“ XIX-XX საუკუნეებში. თბილისი. 1994 წ. გვ. 38).

ქართველთათვის ეროვნული კუთვნილების დადგენის ასეთი მიდგომის წინააღმდეგ პროტესტს გამოთქვამდ-

нескольких ахалкалакских селах (Хулгумо, Картиками, Бавра).

С целью искоренения грузинского этноса, в этом уголке начали насильственное навязывание грузинам сперва чужой веры, а потом отождествление вероисповедания с национальной принадлежностью.

ნენ, როგორც ქართველი მაჰმადიანები, ისე კათოლიკური აღმსარებლობის მიმდევარნი, მაგრამ უშედეგოდ. მაგალითად, სოფელ ველიდან გადმოსახლებული ახალქალაქის სოფლების კათოლიკე ქართველების საკითხის შესასწავლად გამოიყო კომისია სახელმწიფო გამოძიებლის იგნატიევის თავმჯდომარეობით, რომელმაც დაკითხა სოფლის მოსუცები. მათ უპასუხეს, რომ 1841 წლამდე ქართულ ტიპიკონს ეხმარობდით და ქართულად ვგალობდი-

თო, ჩვენი მამა-პაპა მართმადიდებელი ქართველები იყვნენო. საკითხის დაზუსტებისათვის, 1885 წელს, ამავე სოფლებში გაიგზავნა მეორე კომისია დონდუროვისა და კორსანოვის შემადგენლობით. ამავე კომისიამაც დაადასტურა, რომ „ველელები წარმოშობითა და ყოფაქცევით

Таким образом, многих грузин перевели сперва на григорианское и армяно-католическое вероисповедание, изменили имена и фамилии, а затем, при описи населения в графе – национальность, им записали – армянин, а омусульманившимся грузинам – татарин, а позже азербайджанец. Например, в 1886 году, в селе Хизабавра жили 1363 грузин, в домашних списках, кроме 7-ых грузин, всех записали армянами из-за того, что они вероисповедовали армяно-католическую веру.

В основном именно по этой причине, в последующие годы число грузин в Самцхе-Джавахети значительно уменьшилось. Например, в 1894 году, в Ахалцихском уезде проживало 19041 армян, 32809 татар и только 5642 грузин. Если сравним эти данные с данными 1886 года, то численность грузин сократилась в 4.1-раз, а армян и татар, соответственно, выросла в 2.0-раза, хотя в данное время для такого значительного изменения национального состава населения не было веских причин и не происходило значительных явлений... Это означает, что грузинам меняют национальность по признаку религиозности, или же данные искажали специально. **С той же целью также значительно уменьшили численность грузинского населения в Ахалкалакском уезде (см. В. Лордкипандзе. «Проблемы демографического развития Самцхе-Джавахети в XIX-XX веках». Тбилиси. 1994 г. стр. 38).**

Против такого подхода определения национальной принадлежности грузин свой протест выражали, как омусульманившиеся грузины, так и

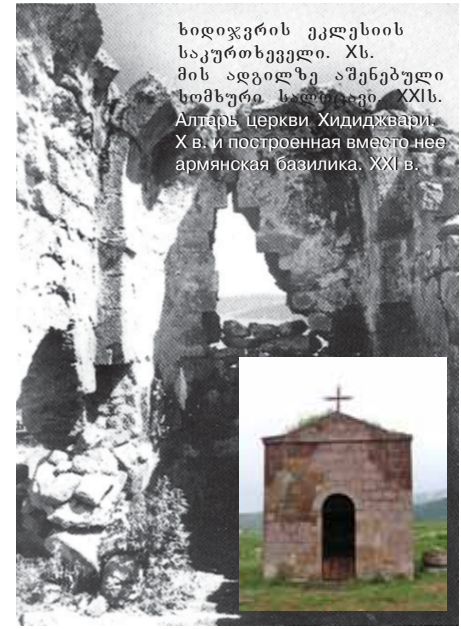
ასომთავრული წარწერები
კუმურდოს ტაძარზე
Древние грузинские
надписи на соборе Кумурдо

ქართველები არიან და ახლა
ასწავლიან სომხურ ენასო“ (იხ.
შ. ლომსაძე. „სამცხე-ჯავახეთი“.
თბილისი. 1975 წ. გვ. 363-365).
სამწუხაროდ, არც ამ კომისიების
დასკვნებს და არც საბჭოთა წყობილებ-
ის დროს მათთვის და მაჰმადიანი

преследователи католического веро-
исповедания, но тщетно. Например,
для изучения вопроса грузин-като-
ликов Ахалкалакских сел, переселив-
шихся из села Вели, была выделена
государственная комиссия под пред-
седательством государственного сле-

ქართველებისათვის ქართულად სწავ-
ლების საკითხის განხილვას შედეგი
არ მოჰყოლია.
გარდა ამისა, გაპარტახებულ
კუთხეში ასე მასიურად კოლო-
ნისტების მოზღვაებას პრობლე-
მები შეუქმნა არამარტო მეკვიდრ

дователя **Игнатьева**, который до-
просил старожилы села. Они отве-
тили, что до 1841 года они исполь-
зовали грузинский типикон и пели
молебен на грузинском языке, а их
деды и прадеды были православными
грузинами. Для уточнения вопроса, в
1885 году в те села была послана
вторая комиссия в составе **Донду-
рова** и **Корсанова**. И эта комиссия под-
твердила, что **«Велийцы происхо-
ждением и поведением являются
грузинами и что только сейчас их
заставляют изучать армянский язык»**
(см. Ш. Ломсадзе. «Самцхе-Джа-
вахети». Тбилиси. 1975 г. стр. 363-
365). К сожалению, не выводы этой
комиссии и не рассмотрение в со-
ветские времена вопроса о введении
для них и для грузин-мусульман учеб-
ного процесса на грузинском языке,
не имели успеха.

ხიდიჯვრის ეკლესიის
საკურთხევლო. XI ს.
მის ადგილზე აშენებული
სომხური სასტუმრო. XXI ს.
Алтарь церкви Хидиджвари.
X в. и построенная вместо нее
армянская базилика. XXI в.

ქვედა თმოგვის ნასოფლარი
Городище Кведа Тмогви

პერანგ შემოცლილი ახალქალაქის
ციხის კედლები
Растасканные стены крепости
Ахалкалаки

ქართველობას, არამედ ბუნებას და ისტორიულ მემკვიდრეობასაც. ჯაფახეთში ჩამოსახლებული სომხები საამშენებლო მასალების სახით იყენებდნენ ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლებს – ეკლესიებს, ციხეებს. რუსებმა და სომხებმა თითქმის მთლიანად დაშალეს ახალქალაქის XI საუკუნის ციხე და სამხედრო კაზარმები და სახლები აიშენეს. მესხი პატრიოტი – ივანე გვარამაძე წერდა: „ოთხივე მხრიდან შემოჭრილი უცხოტომელები ძალით გვართმევენ ჩვენი წინაპრების სისხლით უხვად მორწყულ მშობლიურ მიწას, მის მთებს და ველებს, ტყეებს და ჭალებს, იყოფენ ერთმანეთში ...ანგრევენ ჩვენს ციხესიმაგრეებს, ციხეებს, ეკლესიებს, იტაცებენ ჩვენს მონასტრებს, ითვისებენ ხატებს და ძვირფასეულობებს“. (შ. ლომსაძე. „სამ-

Помимо этого, навалившись в таком невероятном количестве колонисты создали проблемы не только местному грузинскому населению, но и историческому наследию, а также природе.

Заселившиеся в Джавахети армяне, в виде строительных материалов, использовали памятники материальной культуры Грузии - церкви, крепости. Русские и армяне почти полностью разнесли крепость XI века в Ахалкалаки и построили себе военные казармы и дома. Месхский патриот - **Иван Гварамадзе** писал: **«Ворвавшие с четырех сторон чужеземцы силой отнимают землю, обильно орошенную кровью наших предков родную, ее леса и рощи, делят меж собой. ...разрушают наши крепости, башни, церкви, присваивают наши монастыри, иконы и дра-**

სამსრის მონასტრის პატივსაცემი
ძველქართულწარწერიანი ქვა
Оскверненная плита с древними
грузинскими письменами самсарского
монастыря

гоценности». (Ш. Ломсадзе. «Самцхе-Джавахети». Тбилиси. 1975 г. стр. 361). Они присвоили множество грузинских церквей и монастырей, многие просто разрушили или переделали.

Выскабливание грузинских надписей на церквях и монастырях, или же наложение поверх них армянских надписей приняло массовый характер. К сожалению, этот процесс продолжается и по сей день.

Несмотря на все это, на территории Джавахети, кровью и потом наших предков было оставлено столько материальных памятников, что они не сумели полностью истребить безмолвных свидетелей многовекового труда, борьбы и культурного развития грузин этого уголка.

ცხე-ჯავახეთი“. თბ. 1975 წ. გვ 361). ბევრი ქართული ეკლესია მიითვისეს ბევრი დაანგრეს ან გადააკეთეს. მასიური ხასიათი მიიღო ეკლესიამონასტრებზე ქართული წარწერების წაშლა-ამოფხეკამ ან მათ აღვიღზე

ჭავჭავაძე

სომხური წარწერების ჩასმამ. სამ-წახაროდ, ეს პროცესი დღემდე გრძელდება. მიუხედავად ყოველივე ამისა, ჩვენი წინაპრების მიერ ოფლისა და სისხლის ფასად იმდენი მატერიალური ძეგლი იყო დატოვებული სამცხე-ჯავახეთის ტერიტორიაზე, რომ მათ ვერ შეძლეს სრულად მოესპოთ ამ კუთხეში ქართველთა მრავალსაუკუნოვანი ცხოვრების, შრომის, ბრძოლის თუ კულტურული ადამიანების უტყუარი მოწმეები. დღევანდელი ჯავახეთის ტერიტორია დღესაც უხვადაა მოფენილი ისტორიულ ქარტეხილებს გადარჩენილი ქართული ხეობთ-მოძღვრების უნიკალური ისტორიული ძეგლებით, რომლებიც გვხიბლავს თავისი სისადავით და გრანდიოზულობით. მათგან მხოლოდ ვარძიის, ხერთვისის და კუმურდოს დასახელებაც კმარა.

გასაოცარია, მაგრამ ჯავახეთის ტოპონიმაც დღემდე ძირითადად ქართულია. თუ გავითვალისწინებთ ზემოთაღნიშნულ ისტორიულ-პოლიტიკურ ძვრებს, რაც ამ კუთხეში ჯერ ოსმალების შემოსევებს და „გურჯისტანის ვილაეთის“ შექმნას და შემდგომ სომხების მასიურ გადმოსახელებას მოჰყვა, გასაგებია როგორი სირთულეების გადალახვით მოაღწია ჩვენამდე ჯავახეთის სოფლების ქართულმა დასახელებებმა. ოსმალების დროს ბევრი ქართული დასახელება ითარგმნა თურქულად ან განიცადა ფონეტიკური ცვალეობა. XIX საუკუნეში სომხების მასიური ჩამოსახლების შემდეგ მოხდა მათი ნაწილობრივი არმენიზაცია, მაგრამ მათი აბსოლუტური უმრავლესობა დღესაც ქართულია.

გრილის ციკლოპური ციხის კედელი
Стена циклопической крепости Гриади

Сегодняшняя территория Джавахети и ныне обильно усеяна сохранившимися после исторических ураганов памятниками грузинского зодчества, которые восхищают нас своей простотой и грандиозностью. Достаточно назвать из них только **Вардзию, Хертвиси и Кумурдо**.

Удивительно, но и топонимика Джавахети доныне является в основном грузинской. Если учтем вышеупомянутые историко-политические сдвиги, которые последовали после нашествия сперва османов и создания ими «Гюрджистанского вилайета», а потом массовое переселение армян, понятно, через какие

საქართველოში და, კერძოდ, ჯავახეთში, თურქეთიდან დევნილი სომეხი მოსახლეობის სტიქიური გადმოსვლა მთელი XIX საუკუნის განმავლობაში არ შეწყვეტილა და მე-20 საუკუნის 20-იან წლებამდე გაგრძელდა. ეს პროცესი განსაკუთრებით ინტენსიური გახდა 1897-1910 და 1914-1918 წლებში, რაც გამოწვეული იყო თურქეთის ტერიტორიაზე დაშნაკუტუნის პარტიის წაქეზებით, სომხურ მოსახლეობაში რევოლუციური პროცესების გაღვივებით და ოსმალეთის მთავრობის მიერ სომხების მიმართ სასტიკი რეპრესიული პოლიტიკის გაძლიერებით.

трудности дошли до нас грузинские названия джавахетских сел. Во времена османов многие грузинские названия были переведены на турецкий или же были видоизменены фонетически. В XIX веке, после массового переселения армян произошла их частичная арменизация, но абсолютное большинство и ныне исконо грузинские.

В Грузии, и в частности в Джавахети, стихийный переход, изгнанного турками армянского населения, не прекращался в течении всего XIX-ого века и продолжался до 20-ых годов XX века. Этот процесс стал особенно интенсивным в 1897-1910 и 1914-1918 г.г., что было вызвано разжиганием революционных процессов среди армянского населения, подстрекательством партии дашнакцутюн на территории Турции и усилением жесткой репрессивной политики османского правительства в отношении армян.

Таким путем попали армяне в **Джавахети на исконо-древний очаг культуры Грузии и на святую грузинскую землю.** В 1872 году Л. Загурский писал: **«Армяне с турецких округов тесно населили Ахалкалакский уезд, остались только маленькие оазисы грузинских сел».** (Л. Загурский. «Поездка в Ахалкалакский уезд, в 1872 году».).

Реально, посредством такой колониальной политики России изменилась демографическая картина и в Джавахети искусственно созданся избыток армянского населения, что и явилось причиной споров двух исторически соседних и дружественных народов. «Именно в споре за Джавахетию выявила себя та политика,

ღულალისის (კულუღეთის) 1060 წლის წარწერის ქვა
Плита с древнегрузинскими письмами 1060-го г. в Гулалиси (Кулулети)

ასეთი გზით მოხდნენ სომხები ჯავახეთში – საქართველოს ამ ძირ-ძველი კულტურის კერაზე და წმინდა ქართულ მიწა-წყალზე. 1872 წელს, ლ. ზაგურსკი წერდა: „სომხებმა თურქეთის ოლქებიდან მჭიდროთ დაასახლეს ახალქალაქის უბედი, შემორჩა მხოლოდ ქართული სოფლები პატარა ოახისები“. (Л. Загурский. «Поездка в Ахалкалакский уезд, в 1872 году».)

რეალურად, რუსეთის ასეთი კოლონიზატორული პოლიტიკის წყალობით, შეიცვალა სამცხე-ჯავახეთის დემოგრაფიული სურათი და ხელოვნურად შეიქმნა სომხური მოსახლეობის სიჭარბე ჯავახეთში, რაც გახდა კიდევ ამ ორი ისტორიულად მეზობელი და მეგობარი ერის გადაკიდების საბაზი. „სწორედ ჯავახეთისათვის დავაში იჩინა თავი იმ პოლიტიკამ, რომელიც გაატარა პასკევიჩმა იქ სომხების დასახლებით და რუსის მთავრობის ამ ვერაგულმა პოლიტიკამ

которую провел Паскевич заселением там армян и коварная политика русского правления оставила соответствующий плод для взаимопритязаний». (В. Нозадзе. «Борьба за восстановление Грузии, из-за Месхетии». Тбилиси. 1989 г. стр. 47).

К сожалению, армяне забыли, что они именно из-за такой объективной и трагической истории Джавахети папали на неотделимую территорию Грузии и только с течением ряда таких обстоятельств оказались они в большинстве, начали искажение истории, объявление этого уголка армянским и попытки присоединения его к Армении. Это постепенно приняло систематический и целенаправленный характер.

Так было в 1913 году, когда посредством покровительствавшего армян, тогдашнего наместника Закавказья, графа Воронцова-Дашкова они потребовали отделение Джава-

შესაფერისი ნაყოფიც დასტოვა ერთა ურთიერთ-გადაკიდებისათვის“. (გ. ნოზაძე. „საქართველოს აღდგენისათვის ბრძოლა მესხეთის გამო“. თბილისი. 1989 წ. გვ. 47)

სამწუხაროდ, სომხებმა დაივიწყეს, რომ ჯავახეთის სწორედ ასეთი ობიექტური და ტრაგიკული ისტორიის წყალობით მოხდნენ ისინი საქართველოს ამ განუყოფელ ტერიტორიაზე და მხოლოდ რიგი ასეთი გარემოებების გამო აღმოჩნდნენ უმრავლესობაში, დაიწყეს ისტორიის გაყალბება, ამ კუთხის სომხურ მიწებზე გამოცხადება და სომხეთთან მიერთების მცდელობა. ამან თანდათანობით სისტემატური და მიზანმიმართული ხასიათი მიიღო.

ასე იყო 1913 წელს, როდესაც სომხების მოწყალე ამიერკავკასიის იმდროინდელი რუსი გამგებლის, გრაფ ვრონცოვ-დაშკოვის ხელშეწყობით, ჯავახეთის ანუ ახალქალაქის მაზრის ტფილისის გუბერნიისგან გამოყოფა და გიუმრთან მიერთება მოითხოვეს.

საბედნიეროდ, მათ ვერ შესძლეს ამ მიზნით სპეციალურად შექმნილი ტფილისის გუბერნიის კომისიისათვის ახალქალაქის მაზრის ეკონომიკურად უპირატესად გიუმრთან მიბმულობის დამტკიცება და ეს გეგმა ჩაეშალათ. ანალოგიური კომისია იყო შექმნილი მათი ბორჩალოს მაზრის მიმართ იგივე პრეტენზიის განსახილველად და აქაც უარი მიიღეს.

უფრო მზაკვრული ჩანაფიქრების განხორციელების, თვით თბილისის დაპყრობის მიზნით, სომხეთის დაშნაკთა მთავრობამ, 1918 წელს, საქართველოს წინააღმდეგ საომარი მოქმედებაც კი წამოიწყო. ამ მოვლენის მოკლე წინარეისტორია ასეთი იყო: კავკასიის

ხეტი, т.е. Ахалкалакского уезда от Тифлисской губернии и присоединение его к Гюмри. К счастью, они не смогли убедить созданную специально с этой целью комиссию Тифлисской губернии в экономической привязанности Ахалцихского уезда преимущественно к Гюмри и этот план у них сорвался. Аналогичная комиссия была создана для рассмотрения их аналогичной претензии на счет Борчалинского уезда, но и здесь они получили отказ.

Для осуществления более коварного замысла, завоевания самого Тифлиса, Дашнакская власть Армении в 1918 году даже начинает военные действия против Грузии. Маленькая преистория этого явления такова: побежденная на кавказском фронте пантуркская Порта воспользовалась развалом русской армии вследствие первой революции 1814 года, оголением линии фронта и с целью захвата Кавказа достигла некоторых успехов. В ее руках оказался весь Азербайджан, большая половина Армении и часть Грузии (Батумский уезд, грузинская часть Карсского уезда, Ахалкалакский уезд, большая часть Ахалцихского и Борчалинского уездов.). Враг надвигался на Тифлис. Османской агрессии противостояли грузинская и армянская армии, а также грузинская дипломатия. Важную роль сыграла занятая немцами позиция, а в следствии проигранной Антанте войне, 30 октября 1918 года, Османская империя была вынуждена подписать Мудросский временный договор, согласно которому, во все завоеванные ею силой территории Кавказа могли войти армии союзных стран. Правительство Турции начало оставлять территории Грузии, а пра-

დრტილა. VIII-X-XIV სს.
გრტილა. VIII-X-XIV სს.

ფრონტზე დამარცხებულმა პან-თურქულმა ოსმალებმა ისარგებლა 1914 წლის რუსეთის პირველი რევოლუციის შედეგად რუსეთის ჯარის დაშლით, ფრონტის ხაზის მოშუშვლებით და კავკასიის ხელში ჩაგდების მიზნით, გარკვეულ წარმატებებსაც მიაღწია. მის ხელში აღმოჩნდა მთელი აზერბაიჯანი, სომხეთის ნახევარზე მეტი და საქართველოს ნაწილი (ბათუმის ოლქი, ყარსის ოლქის ქართული მხარე, „ახალქალაქის მაზრა“, ახალციხის და ბორჩალოს მაზრის დიდი ნაწილები). მტერი თბილისისკენ მოიწევადა.

ოსმალეთის აგრესიას წინ ქართული და სომხური ჯარი, აგრეთვე ქართული დიპლომატია აღუდგა.

მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა იმ დროისათვის გერმანიის მიერ დაკავებულმა პოზიციამ, ხოლო ანტანტის წინააღმდეგ წაგებული ომის შედეგად, 1918 წლის 30 ოქტომბერს, ოსმალეთი იძულებული გახდა დაედო მუდროსის დროებითი ხელშეკრულება, რომლის ძალითაც ოსმალეთის მიერ ძალით დაკავებულ კავკასიის ტერიტორიის ყველა ნაწილში მოკავშირე ქვეყნების ჯარებს

ვითლებოდა უფლება ეძლეოდათ. თურქეთის მთავრობამ დაიწყო საქართველოს მიტაცებული ტერიტორიების დატოვება, საქართულოს მთავრობამ კი ამ ადგილების დაკავება. 1918 წლის 9 ნოემბერს, საქართველოს რესპუბლიკის მთავრობამ, მოწოდებით მიმართა ახალციხის და ახალქალაქის მაზრების მოსახლეობას და სიხარულით აღნიშნა მათი სამშობლოს წიაღში დაბრუნება.

До этого, с 19 октября 1918 года, начался жестокий территориальный спор между Грузией и Арменией, когда Грузия выразила протест против занятия 18 октября 1918 года армией Армении части Тифлисской губернии, т.е. Борчалинского уезда (Нижнего Картли), Кобера и Санаина. 5-го декабря 1918 года части грузинской армии заняли Ахалкалаки, чему противостояла Армения. В ответ на такое абсурдное притязание Министр Иностранных Дел Грузии Евг. Гегечкори писал армянскому правительству: **«Занятие грузинской армией Ахалкалакского уезда ни политически, ни исторически, и ни морально не подлежит сомнению и давайте о разграничении границ договоримся как и подобает добрым соседям».** (В. Нозадзе. «Борьба за восстановление Грузии из-за Месхетии». Тбилиси. 1989 г. стр. 44).

შესვლის უფლება ეძლეოდათ. თურქეთის მთავრობამ დაიწყო საქართველოს მიტაცებული ტერიტორიების დატოვება, საქართულოს მთავრობამ კი ამ ადგილების დაკავება. 1918 წლის 9 ნოემბერს, საქართველოს რესპუბლიკის მთავრობამ, მოწოდებით მიმართა ახალციხის და ახალქალაქის მაზრების მოსახლეობას და სიხარულით აღნიშნა მათი სამშობლოს წიაღში დაბრუნება.

მანამდე, 1918 წლის 19 ოქტომბრიდან, დაიწყო სასტიკი დავა სომხეთ-საქართველოს შორის ტერიტორიულ საკითხზე, როცა საქართველომ დაემო 1918 წლის 18 ოქტომბერს სომხეთის ჯარის მიერ თბილისის გუბერნიის ნაწილის ანუ ბორჩალოს მაზრის (ქვემო ქართლის) ქობერის და სანაინის დაკავება. 1918 წლის 5 დეკემბერს, ქართული ჯარის ნაწილებმა დაიკავეს ახალქალაქი, რისი წინააღმდეგეც იყო სომხეთი. სომხების ამ აბსურდული წინააღმდეგობის საპასუხოდ, საქართველოს რესპუბლიკის საგარეო საქმეთა მინისტრი ეგვ. გეგეჭკორი სომხეთის მთავრობას სწერდა: „საქართველოს მთავრობის მიერ ახალქალაქის მაზრის დაკავება არც ისტორიულად, არც

Грузинское правительство неоднократно требовало созвать конференцию по поводу армяно-грузинской границы и для решения спорных вопросов путем переговоров, но армянское правительство захотело посредством оружия решить свои коварные замыслы. 13 декабря, 1918 года, армянские подразделения начали военные действия в направлении Лоре и Борчало, а так же продолжали накопление военных сил в направлении Ахалкалаки.

Армянское Дашнакское правительство решилось на войну против Грузии, в надежде на то, что ее могла поддержать присутствующая в то время на Кавказе Англия, которую поставили бы перед фактом, чтобы признать захваченные войной грузинские земли.

С этой целью, армяне, уже провели определенную агитацию среди стран Антанты и надеялись на взятие Тбилиси, но из-за сплоченности грузинского народа эта авантюра потерпела крах и могло завершиться очень трагически для государства Армении,

ქუკური

ДЖАВАХЕТИ

სამხარი. X-XI სს.
Самсари. X-XI вв.

პოლიტიკურად, არც მორალურად სადავო არ არის და საზღვრების შემოხაზვაზე კეთილმეზობლურად მოვიდაპარაკოთო“.

საქართველოს მთავრობამ არაერთხელ მოითხოვა საზღვრების თაობაზე სომხეთ-საქართველოს კონფერენციის მოწყობა და სადაო საკითხების მოლაპარაკების გზით გადაწყვეტა, მაგრამ სომხეთის მთავრობამ მოინდომა იარაღის გზით თავისი მზაკერული მიზნების განხორციელება.

სომხურმა დაშნაკურმა მთავრობამ საქართველოს წინაღმდეგ ომის წამოწყება იმ იმედით გაბედა, რომ მას მხარს იმხანად კავკასიაში მდგომი ინგლისი დაუჭერდა, რომელსაც ფაქტის წინაშე დააყენებდნენ, რათა ეცნო ომის შედეგად სომხების მიერ მიტაცებული ქართული მიწები.

ამ მიზნით სომხებს გარკვეული აგიტაციაც ჰქონდათ ჩატარებული

если бы не вмешались вовремя некоторые западные страны. В частности, непосредственным вмешательством представителей французского и английского правительств было приостановлено продвижение грузинской армии, молниеносному продвижению вглубь армянской территории, которой уже не могла удерживать деморализованная и разгромленная армянская армия.

«Таким образом, попытка армян, осуществить свой великий план завоевания Месхети, закончилась безрезультатно, но Грузии нанесла большой вред. Сама война была большой утратой, утратой было то, что бесспорно грузинская территория – Джавахети, или же Ахалкалакский уезд в глазах и самих англичан стали спорной».

В 1919-ом году, под нажимом армян, Англия объявила территорию Лоре-Ташира спорным, но из-за того, что Грузинская Республика учла насильственную просьбу местных населения, в 1920-ом году, абсолютно законно ввела свои войска на эту территорию, но позже предатели большевики грузины «великодушно» эти территории уступили армянам.

ანტანტის სახელმწიფოებს შორის და იმედოვნებდნენ თბილისის აღებას, მაგრამ ქართველი ხალხის ერთობის წყალობით ეს ავანტურა ჩაიშალა და ტრაგიკულადაც კი შეიძლება დამთავრებულიყო სომხეთის სახელმწიფოსთვის, დროზე რომ არ ჩარეულიყვნენ დასავლეთის ზოგიერთი სახელმწიფოები.

„ამგვარად, სომხების ცდა, რათა განეხორციელებიათ თავისი დიდი გეგმა მესხეთის დაპყრობის შესახებ, უშედეგოდ დასრულდა, მაგრამ საქართველოს ვნება დიდი მიადგა. ზარალი იყო თვით ომი. ზიანი იყო ის მოვლენა, რომ უდავო ქართული ტერიტორია – ჯავახეთი, ანუ ახალქალაქის მხარე სადავო გახდა ინგლისელების თვალშიც“.

1919 წელს, სომხების ზეწოლით, ინგლისის მიერ ლორე-ტაშირის ტერიტორია სადავო გამოცხადდა, მაგრამ გაითვალისწინა რა ადგილობრივი მოსახლეობის მრავალჯერადი თხოვნა, 1920 წელს, საქართველოს რესპუბლიკამ, ამ ტერიტორიაზე თავის ჯარები კანონიერად შეიყვანა, მაგრამ

თორია. XIV-XV სს.
Тория. XIV-XV вв.

пости Лоре располагалась резиденция военачальника – амирспасалари. Здесь находится и блистательные памятники грузинского зодчества: Ахтальский, Кобулский монастыри, купольный монастырь Акора.

Искусственной изменению демографической картины Джавахети в пользу армян еще раз способствовала неопикуемая языком жестокость, совершенная 15 ноября 1944 года в отношении местного омусульманившегося грузинского населения Месхет-Джавახети, когда в течение одной ночи было опустошено 220 деревень Месхети и Джавахети и 330 тысяч человек было изгнано в степные районы республик Средней Азии.

ქვეყნის მატარებელი

ДЖАВАХЕТИ

შემდგომში მოვალეობა ბოლშევიკმა ქართველებმა ეს მიწა-წყალი დიდსულოვნად დაუთმეს სომხებს. ეს მიწები იყო ისტორიული ქართული პროვინციის – გუგარეთის სამხრეთი ნაწილი, ქართლის მოწინავე სადროშო. ლორეს ციხე იყო საქართველოს ამირსპასალარის რეზიდენცია, აქ არის ქართული ხუროთმოძღვრების ბრწყინვალე ძეგლები: ახტალის, ქობულის მონასტრები, აქორის გუმბათოვანი ტაძარი. სომხები ამ ტერიტორიას „ვრაცხე“-ის ანუ ქართველების ველს უწოდებდნენ.

ჯავახეთის მოსახლეობის დემოგრაფიული სურათის სომხების სასარგებლოდ ხელოვნურად შეცვლას კიდევ ერთხელ ხელი შეუწყო სამცხე-ჯავახეთის მკვიდრი გამაჰმადიანებული ქართული მოსახლეობის მიმართ 1944 წლის 15 ნოემბერს ჩადენილმა ერთ აუწერელმა სისატიკემ, როდესაც ერთ ღამეში დაცლილი იქნა მესხეთის და ჯავახეთის 220 სოფელი და 330 ათასი ადამიანი გაერილ იქნა შუა აზიის რესპუბლიკათა ტრამალებში. მათი უმრავლესობა გზაში დაიღუპა. გადარჩენილი 68000 ადამიანის (მათ შორის ჯავახეთიდან გადასახლებულნი: სულაძეების, ვარძელაშვილების, ყარაღაძეების, ხარშილაძეების, გოგალაძეების, გვრიტიშვილების, აბაშიძეების, ავალიშვილების და სხვ.) შთამომავალნი კი დღესაც ელიან წინაპართა სამშობლოში დაბრუნების ნებართვას. მათი დაბრუნების აღკვეთის საბაბით, მაშინდელმა „კა-გე-ბემ“-ითიქმის მთელი მესხეთ-ჯავახეთი სასაზღვრო ზონად გამოაცხადა და გადაკეტა. დანარჩენი საქართველოს მოსახლეობის შესვლა ამ ტერიტორიაზე მხოლოდ სპეციალური საშუალებითა და ნებართვით იყო შესაძლებელი. წლების განმავ-

ი დაკრულ. Вход на закрытую территорию для населения остальной Грузии был возможен только по специальным пропускам и разрешению. На протяжении многих лет это обстоятельство вызвало отчуждение грузин от Джавахети, что, в свою очередь, способствовало интенсивной миграции местного грузинского населения в глубинные регионы страны.

След существования переселившихся с Джавахети грузин из-за натиска врага в разные уголки Грузии отражены в названиях и в содержании ряда географических наименований и фамилий. В Имеретии, в районе Самтрედии есть село **Саджавахо**, в Горийском районе - село **Хиза** (так

ლობაში ამ გარემოებამ ჯავახეთი-სადმი ქართველების თანდათან გაუცხოება გამოიწვია, რამაც, თავის მხრივ, ხელი შეუწყო ადგილობრივი ქართველი მოსახლეობის ქვეყნის შიდა რეგიონებში ინტენსიურ მიგრაციას.

ჯავახეთიდან მტრის მოძალეობის გამო საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში გადახვეწილი ქართველების არსებობა ასახულია რიგი გეოგრაფიული დასახელებების და გვარსახელების შინაარსში. იმერეთში, სამტრედიის რაიონში გვაქვს სოფელი „საჯავახო“, გორის რაიონში სოფელი „ხიზა“ (ნასოფლარი ხიზაბავრის ტერიტორიაზე), სოფელი „ჯავახი“ თიანეთში, დმანისის რაიონის 8 წმინდა ქართული სოფლის (განთიადი, ჯავახი, პატარა დმანისი, დიდ გომარეთი, პატარა გომარეთი, ახა, მამულო და ქართული კაკლიანი) მოსახლეობა უმეტესწილად ჯავახეთიდან გადმოსული წინაპრების შთამომავლებია.

ბლომადაა ისეთი გვარები, რომელთა ჯავახური წარმომავლობა ეჭვს არ იწვევს, მაგალითად, მურჯიკნელი (ნასოფლარი მურჯიკანი), გოკიელი (გოკიო), კორხელი (კორხი), განძელი (განძანი), ვარძიელი (ვარძია), ავაზნელი (ნასოფლარი ავაზნა), ხიზამბარელი (ხიზაბავრა). გვაქვს გვარები „ჯავახ“ ფუძის შემცველობით, რომელნიც გამორიცხული არაა ჯავახეთიდან მოდიოდნენ. მაგალითად, ჯავახაძე, ჯავახიძე, ჯავახია, ჯავახიშვილი და სხვა.

ჯავახეთის ქართველი მოსახლეობის მიგრაციას საქართველოს სხვა კუთხეებში ხელი შეუწყო ცენტრალური და ადგილობრივი საბჭოთა ორგანოების მიერ ჯავახეთის მიმართ არასწორმა საკადრო და ეკონომიკურმა პოლიტიკამ გასული საუკუნის სამოციან წლებში ე.წ. „დიადი

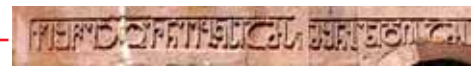
называлось опустевшее селение на территории Хизабавра), село **Джавахи** в Тианети, население восьми деревень (**Гантиади, Джавахи, Маленький Дманиси, Большой Гомарети, Маленький Гомарети Аха, Мамуло** и **грузинский Каكليани**) **дманисского** района, с чисто грузинским населением, в основном потомки переселенных из Джавахети грузин.

Много и таких фамилий, джавახское происхождение которых не вызывает сомнения, например, **Мурджикнели** (опустевшее селение Мурджикани), **Гокиели** (Гокио), **Корхели** (Корхи), **Гандзели** (Гандзани), **Варძიელი** (Вардзия), **Авазნელი** (опустевшее селение Авазна), **Хизамбарели** (Хизабавра).

Есть фамилии, сохранившие корень «джавах», не исключено, что они берут свое начало из Джавахети. Например: **Дхвавахадзе, Джавахидзе, Джавахиа, Джавахишвили** и др.

Миграции джавახского населения в другие уголки Грузии также способствовали жестокие природные и тяжелые бытовые условия, неправильная кадровая и экономическая политика, проводимая центральными и местными советскими органами в отношении Джавахети в период «великого советского строительства» секретари райкомов внутренних районов Грузии с гордостью докладывали «родной» партии и правительству о восстановлении когда-то заселенных сел (Череми, Удабно, Гамарджвеба и др.), куда переселяли выманенных с родных мест нереальными обещаниями население горных районов Грузии, в том числе и из Джавахети.

Естественно, из-за таких искусственных причин и исторических

ქვეყნის მატარებელი

საბჭოთა აღმშენებლობის“ პერიოდში საქართველოს შიდა რაიონების რაიკომის მდივნები „მშობლიურ“ პარტიას და მთავრობას სიამაყით უპატივებდნენ ოდესღაც დასახლებული სოფლების (ჭერემის, უდაბნოს, გამარჯვების და სხვ.) აღდგენას, სადაც ასახლებდნენ საქართველოს მთიანი რეგიონებიდან და ჯავახეთიდან არარეალური დაპირებებით გამოტყუებულ ქართულ მოსახლეობას.

ბუნებრივია, ამგვარი ისტორიული ქარტეხილების და ხელოვნურად შექმნილი მიზეზების გამო, მკვიდრი ჯავახები და მთლიანად ქართველები ჯავახეთში დღეისათვის მოსახლეობის უმცირესობას შეადგენენ (გასული საუკუნის 90-იან წლებში, ეროვნული მოძრაობის აღმავლობის პერიოდში, მცირე რაოდენობით აჭარლების ჩასახლება ჯავახეთის რამოდენიმე ქართულ სოფელში, ცხადია ზეგავლენას ვერ მოახდენდა საერთო სიტუაციაზე – ავტ.).

დღეისათვის, ჯავახეთის დაახლოებით 390 სოფლიდან, 280 ნასოფლარადაა ქცეული, ხოლო დასახლებული 110 სოფლიდან, მხოლოდ 30-შია სახლობენ ქართველები (ბევრ მათგანში, სომხებთან ერთად). დანარჩენი სოფლები მთლიანად სომხებით და მცირედით დუხობორებითაა დასახლებული. თვითონ ქალაქ ახალქალაქშიც თითზე ჩამოსათვლელი ქართული ოჯახიდაცხოვრობს.

მიუხედავად ამისა, დღევანდელი ჯავახეთის მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა და იქ ქართველების პროცენტული ნაკლებობა სულაც არ აძლევს ვინმეს უფლებას ეჭვქვეშ დააყენოს მათი წარმომავლობა და ჯავახეთის ისტორიულად და სამართლებლი-

катаклизмов местные джавахи и грузины вцелом на сегодня в Джавахети составляют меньшинство (В 90-ые годы прошлого века, в период процветания национального движения, переселение в небольшом количестве аджарцев в несколько грузинских сел Джавахети, конечно не могло изменить общую ситуацию – авт.).

На сегодня, приблизительно из **390** сел Джавахети **280** опустевшие, а в **110**-ти из населенных, **только в 30 селах живут грузины (во многих из них бок о бок с армянами)**. Остальные села полностью заселены армянами или в небольшом количестве **духоборами**. В самом городе Ахалкалаки

ვად საქართველოსადმი კუთვნილება.

სხვა ისტორიულ კუთხეებთან ერთად ჯავახეთი არის ერთიანი საქართველოს ტერიტორია. „...ეს ტერიტორია არის საქართველო ამ სიტყვის პირდაპირი მნიშვნელობით, ქართველი ერის მიწაწყალი, სადაც მას უწარმოებია თავისი ისტორია, და რომლის ყოველი მიდამო მოფენილია ქართული მრავალფეროვანი კულტურის მონუმენტებით. აქ არ არის მითვლილი არც ერთი გოჯი მიწა, რომელიც დაპყრობით ან სხვა რაიმე გზით ყოფილიყო შემოერთებული... აქ შემოფარგლულია მარტოოდენ ძირეული ქართული ქვეყნები“. (პ. ინგოროკვა „საქართველოს ტერიტორიის საზღვრების შესახებ“. თბილისი. სარანგი, 1990 წ. გვ. 41).

ჯავახეთი უხსოვარი დროიდან ჯავახების საცხოვრებელი, სამყოფი კუთხეა, ჯავახი კი ისტორიულადაც (ზაბახი) და ამჟამადაც არის თავისი კუთხის – ჯავახეთის მაცხოვრებელი ქართველი, ისე როგორც მესხი, გურული, მეგრელი, კახელი, იმერელი, სვანი და ა.შ., გამორჩეული თავისი ისტორიით, კუთხური დიალექტით, ხასიათით (ჯავახი ქართველებში სიჯიუტის სინონიმად ითვლებოდა, – „რას მეჯავახები“ ანუ რას მეჯიუტებო. ქვემო ჯავახეთის მცხოვრებნი, ზემო ჯავახეთელებს ნამეტანი სიჯიუტის გამო „მწარე ჯავახებსაც“ უწოდებენ – ავტ.), ყოფითი კულტურით, გულუბრყვილობით და საკუთარი მიწა-წყლის ერთგულების გამო, გასაოცარი ჭირთათმენის უნარით.

მკვიდრი ჯავახები დღესაც მეტყველებენ განსხვავებულ ქართულ დიალექტზე, რომელიც, ბუნებრივია, ყველაზე უფრო ახლოსაა

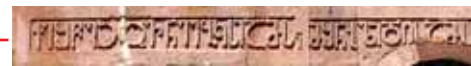
грузинских семей - на пальцах сосчитать.

Несмотря на это, этнический состав сегодняшнего Джавахети и такое процентное соотношение все равно никому не дает права, ставить под сомнение происхождение и принадлежность Джавахети, как исторически, так и в правовом плане к Грузии.

Вместе с другими грузинскими историческими уголками, **Джавახети является территорией единой Грузии**. „...Это территория является Грузией, в прямом смысле этого слова, землевладения грузин, где они создавали свою историю и каждый уголок которой представлен разнообразными монументами многовековой грузинской культуры. **Здесь нет ни одного клочка земли, который был бы присвоен путем завоеваний или же каким-либо другим насильственным способом. Здесь ограничены только исконно грузинские страны**“. (П. Ингоркვა «О территориальных границах Грузии». Тбилиси. «Саранг». 1990 г. стр. 41).

Джавახети с незапамятных времен, является местом обитания джавахов, а Джавахи (Забახи) как исторически, так и ныне - это проживающий в своем крае – в Джавахети грузины, также, как и месხი, გურიელები, მენგრელები, კახელები, იმერელები, სვანები და სხვ., **выделяющиеся своей историей, местным диалектом, характером** (джавах среди грузин всегда был синонимом упрямства, - «рас меджавახები», т.е. «почему же ты противишься мне, какой же ты упрямый»). Жители Нижнего Джавахети из-за

ჭკუახეტი

მესხურთან, მაგრამ მაშინ, როცა მესხური თავისი ბუნებით ნახევრად დასავლური და ნახევრად აღმოსავლური დიალექტია, ჯავახური აღმოსავლურ დიალექტად ითვლება, რომელსაც თანხვედრა აქვს დასავლურ (პირველ რიგში აჭარულ) დიალექტთან. „...ჯავახური და მესხური, თავიანთი ფონეტიკური პროცესების, აღნაგობის, მორფოლოგიური და სინტაქსური აგებულების მიხედვით დიალექტებია, რომლებიც იმერხეულთან (ასევე ზემო აჭარულთან) ერთად შედიან ზემო-ქართლურში. ზემო-ქართლური კი ისეთი დიდი და მნიშვნელოვანი ერთეული იყო, რომ შიდა ქართლურთან ერთად საფუძვლად დაედო IX-X-XI საუკუნეების ძველ სალიტერატურო ქართულს“. (გრ. ბერიძე. „ქართული ენის ჯავახური კილო“. თბილისი. 1988 წ. გვ. 214)

ბუნებაში „ჯავახქ“ და იქ მაცხოვრებელი „ჯავახქი“ არც არსებობდა და არც არსებობს! - ეს „ჯავახეთი“-ს და „ჯავახი“-ს გასაყალბებლად სომეხი პროვოკატორე-

ჩрезмерного упрямства «верхних» называли «Горькими джавахами»), **бытовой культурой, наивностью и удивительной выносливостью и терпением ко всяким бедам, из-за верности к своей родной земле.**

Местные джавахи и сейчас говорят на характерном грузинском диалекте, который естественно более близок к месхскому, но тогда как месхский диалект имеет характер наполовину Западной, а наполовину Восточной Грузии, то джавахский считается восточно-грузинским диалектом, который имеет некую общность с западным (в первую очередь, с аджарским) диалектом.

«...Джавахский и месхский, из-за своих фонетических процессов, строению, морфологическому и синтаксическому построению являются диалектами, которые вместе с имервским диалектом (а также с верхне-аджарским) входят в верхнекартлийский. А верхне-картлийский был настолько широкой и многозначительной единицей, что вместе с внутрикартлийским лег в основу древнегру-

ბის მიერ მოგონილი ყალბი ტერმინებია და სულაც არ უწყობს ხელს ჯავახეთის ისტორიულად ქართულ მიწა-წყალზე ორი მოძმე ერის წარმომადგენელთა მშვიდობიან თანაცხოვრებას და მეგობრობას.

ჯავახეთის ისტორიის გაყალბება და სეპარატისტულად განწყობილი სომხების მცირე ჯგუფის პროვოკაციული გამოსტომები შეიძლება კარგად ჯდება ე.წ. „დიდი სომხეთის“ აღდგენის იდეის განხორციელების გეგმაში, მაგრამ ეს არ უნდა ხდებოდეს მეზობელი და მოძმე ერის ტერიტორიების და მოსახლეობის ხარჯზე, რომელიც ბევრჯერ გვერდით დაუდგა სომეხ ერს ისტორიულ ავბედობის ჟამს.

ჯავახეთში მცხოვრები ჩვენი მეგობარი სომხები კი არ უნდა საჭიროებდნენ შესვენებას თუ საიდან ჩამოსახლდნენ მათი უახლოესი წინაპრები ჯავახეთის მიწა-წყალზე და როგორ შეიფარა ისინი ქართველმა ხალხმა, არამედ უნდა გვაგრძობინებდნენ მადლიერებას და თანაგრძობას თანადგომისათვის. მხოლოდ ამ შემთხვევაში აქვთ მათ სრული მორალური

зинского литературного языка IX-X-XI веков. (Гр. Беридзе «Джавахский диалект грузинского языка». 1988 г. стр. 214).

«Джавахк» и живущие там так называемые «Джавахи», не существовали и не существуют в природе! Это придуманные армянскими провокаторами лживые термины для искажения «Джавахети» и «Джавахи» и ничуть не способствует мирному проживанию на исторически грузинской земле Джавахети двух соседних народов. Искажение истории Джавахети и провокационные выпады сепаратистски настроенных небольших групп армян может и хорошо вписывается в план восстановления так называемой «Великой Армении», но это не должно происходить за счет территории и населения соседней и дружественной страны, которая много раз протягивала руку помощи армянскому народу в период исторических передряг.

Живущие в Джавахети армяне не должны нуждаться в напоминании, откуда переселились их ближайшие предки и как приютил их грузинский народ, а наоборот, должны проявлять благодарность и сочувствие за поддержку. В таком случае, они имеют моральное и юридическое право считаться достойными жителями этого края и патриотами стоящими рядом с джавахами.

И сегодня, некий армянский бессовестный и сумасбродный горе-историк, с ожесточением искажая историю, утверждает принадлежность исторически неделимого грузинского уголка - Джавахети к Армении, морочит голову сепаратистки настроенному меньшинству сегодняшнего ар-

ჭეჭხეი

ДЖАВАХЕТИ

და იურიდიული უფლება ითვლებოდნენ ამ კუთხის ღირსეულ მცხოვრებლებად და ჯავახებთან გვერდით მდგომ მშობლიური კუთხის პატრიოტებად.

დღესაც, ზოგიერთი ტვინგაცხელეებული და ნამუსგარეცხილი სომეხი ვაიისტორიკოსი თავგამოდებით აყაღბებს ისტორიას, ამტკიცებს ჯავახეთის, საქართველოს ამ განუყოფელი მიწა-წყლის, ისტორიულად ვითომდა სომხეთისადმი კუთვნილებას, თავგზას უბნებს ჯავახეთის ამჟამინდელი სომხური მოსახლეობის სეპარატისტულად განწყობილ მცირე ნაწილს და უბიძგებს საქართველოს სახელმწიფოებრიობის წინააღმდეგ მტრული გამოხდომებისკენ. საქართველოში, კერძოდ, ახალქალაქში სტუმრად მყოფმა სომხეთის მაშინდელმა პრეზიდენტმა ტერ-პეტროსიანმა სამართლიანად აღნიშნა: „ის, ვინც საქართველოს ინტერესების წინააღმდეგ იბრძვის, სომხეთის მტერიცააო და პირიქით...“

სრულიად ვეთანხმებით ამ მოსაზრებას და გვჯერა, ასე ფიქრობს ჯავახეთში მცხოვრები ჩვენი სომეხი თანამემამულეების დიდი უმრავლესობა.

ჩვენ სწორედ პროვოკატორთა მცირე ჯგუფის „ცხელი“ თავების გასაგრილებლად და ჯავახეთის, როგორც საქართველოს ერთ-ერთი მშობლიური კუთხის, ისტორიაში ელემენტარულად გაუთვითცნობიერებელი ჩვენი თანამემამულეების გასაგონად, აგრეთვე, „მორიდებელი“ ქართველი ისტორიკოსების სირცხვილის ჩამოსარეცხად დაგვჭირდა ამ კუთხის რეალური ისტორიის ასე მოკაღებული ფორმით შესხენება.

ღმერთი იყოს ყველა ჭეშმარიტი ჯავახის, ჯავახეთში მცხოვრები ნებისმიერი ეროვნების ყველა წესიერი ადამიანის და ერთიანი საქართველოს მფარველი!

мянского населения Джавахети и подталкивает к вражеским выходкам против государственности Грузии.

Побывавший в Грузии, а в частности в Ахалкалаки бывший президент Армении Левон Тер-Петросян отметил справедливо: **«Тот кто воюет против Грузии, является и врагом Армении тоже, и наоборот»**. Абсолютно согласны с этим высказыванием и верим, что также думает абсолютное большинство живших в Джавахети наших армянских сограждан.

А нам, только для охлаждения горячих голов провокаторов и для наших соплеменников, элементарно неосознающих историю Джавахети, как одного из родных уголков Грузии, для смыывания стыда с «робких» наших историков, понадобилось напомиание таким деликатным образом реальной истории этого уголка.

Да хранит Господь единую Грузию и всякого истинного Джаваха, любого жившего в Джавахети честного человека, несмотря на его национальность, который уважает это единство и считает себя полноправным гражданином своей страны!

ქუკური

ლიტერატურა:

1. ივ. ჯავახიშვილი „ქართველი ერის ისტორია“. ტ. II, თბილისი. 1948 წ.
2. ივ. ჯავახიშვილი, პ. სურგულაძე, პროფ. ა. ლასტი. „ისტორიული რარიტეტები“. თბ. 1989 წ.
3. ვახუშტი ბატონიშვილი. „საქართველოს გეოგრაფია“. წიგნი I. „სამცხე“. ტიფლისი. 1892 წ.
4. კ. კეკელიძე. „ძველი ქართული მწერლობის ისტორია“. ტ. I. თბილისი. 1951 წ.
5. შ. ლომსაძე. „სამცხე-ჯავახეთი“. თბილისი. 1975 წ.
6. „გურჯისტანის ვილაეთის დიდი დავთარი“. წიგნი II. 1941 წ.
7. ვ. ნოზაძე. „საქართველოს ადგილობრივი ბრძოლა მესხეთის გამო“. თბილისი. 1989 წ.
8. Л. Загурский. «Поездка в Ахалкалакский уезд, в 1872 году».
9. გრ. ბერიძე. „ქართული ენის ჯავახური კვლევა“. თბილისი. 1988 წ.
10. „საქართველოს მეგზური“, I. „ჯავახეთი, ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი“. თბილისი. 2000 წ.
11. „გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში“. ტ. I გ. გელაშვილის თარგმანი და გამოკვლევები. თბილისი. 1962 წ.
12. დ. ბერძენიშვილი. „ჯავახეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები“. „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“. 1975 წ. ტ. V.
13. შ. თეთვაძე, თ. თეთვაძე. „სომხები საქართველოში“. თბილისი. 1998 წ.
14. პ. ინგოროვა. „საქართველოს ტერიტორიის საზღვრების შესახებ“. თბილისი. სარანგი, 1990 წ.
15. ვ. ლორთქიფანიძე. „სამცხე-ჯავახეთის დემოგრაფიული განვითარების პრობლემები XIX-XX საუკუნეებში“. თბილისი. 1994 წ.
16. დ. ჯანიაშვილი. „სომხები ჯავახეთში“. თბილისი. 1995 წ.
17. ლამარა შენგელია. „ძველი ქართველები“. გამ. ელფი.
18. მ. შევილაძე. „საქართველოს ისტორიული ატლასი“. განათლება და ახალი ტექნოლოგიები. თბ. 2002 წ.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ив. Джавахишвили. «История грузинского народа», т. II. Тбилиси, 1948 г.
2. Ив. Джавахишвили, П. Сургуладзе, А. Лайст. «Исторические раритеты». Тбилиси. 1989 г.
3. Царевич Вахушти. «География Грузии». Книга I. «Самцхе». Введение, переводы и примечания М.Г. Джанашивили. Тифлиси. Типография К.П. Козловского, Головинск. просп., №12. 1904 г.
4. К. Кекелидзе. «История древнегрузинской письменности». т. I. 1951 г.
5. Ш. Ломсадзе. «Самцхе-Джавахети». Тбилиси. 1975 г.
6. «Большая книга Гурджистанского вилайета». Книга II. 1941 г.
7. В. Нозадзе. «Борьба за восстановление Грузии из-за Месхетии». Тбилиси. 1989 г.
8. Л. Загурский. «Поездка в Ахалкалакский уезд, в 1872 году».
9. Гр. Беридзе. «Джавахский диалект грузинского языка». Тбилиси. 1988 г.
10. «Путеводитель Грузии». I. «Джавахети, историко-зодческий путеводитель». Тбилиси. 2000 г.
11. «Путешествие Гюльденштедта в Грузию». т. I. Превод и исследования Гелашвили. Тбилиси. 1962 г.
12. Д. Бердзенишвили. «По вопросам исторической географии Джавахетии». «Сборник исторической географии Грузии». 1975 г. т. V.
13. Ш. Тетвадзе, О. Тетвадзе «Армяне в Грузии». Тбилиси. 1998 г.
14. П. Ингорочка «О территориальных границах Грузии». Тбилиси. «Саранг». 1990 г.
15. В. Лорткипанидзе. «Проблемы демографического развития Самцхе-Джавахети» в XIX-XX вв. Тбилиси. 1994 г.
16. Л. Джанияшвили. «Армяне в Джавахетии». Тбилиси. 1995 г.
17. Ламара Шенгелия. «Древние грузины». Изд. «Эльф».
18. М. Шекиладзе. «Исторический атлас Грузии». «Образование и новые технологии» Тбилиси. 2002 г.

ქუკური მეტრეველი ჯავახეთი გოვრჯიე კამნი

ზედა თმოგვი. XII ს.
Верхний Тмогви. XII в.

ახნის. X ს.
Ахчи. X в.

გავეთი. XIII ს.
Гавети. XIII в.

ღართა. X ს.
Гарта. X в.

აფნის. XIV ს.
Афни. XIV в.

ვარძის. XII-XIII სს.
Вардзиа. XII-XIII вв.

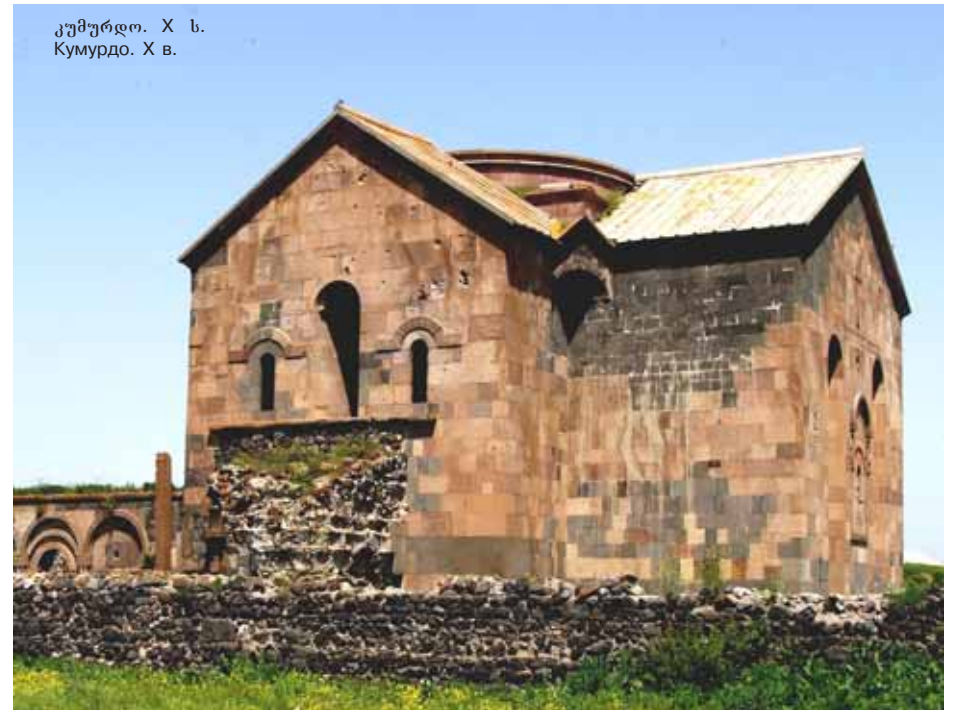
ვანის ქვაბები.
VIII-X სს.
Ванис Каабеби;
VIII-X вв.

ზედა ვარძია. XI სს.
Зеда Вардзиа. XI вв.

წუნდა. XII-XIII სს.
Цунда. XII-XIII вв.

კუმურდო. X ს.
Кумурдо. X в.

ხერთვისის ციხე.
ძვ.წ. IV - ახ.წ. X-XIV სს.
Крепость Хертвиси.
IV в. до н.э.- X-XIV в.н.э.

ყვარშა. X ს.
Кварша. X в.

თოკის მონასტერი. IX ს.
Монастырь Токи. IX в.

გრიალი. XIII ს.
Гриали. XIII в.

ნაისა. X ს.
Наиса. X в.

სართ. VII-XIV სს.
Саро. VII-XIV вв.

ვარდის ციხე. XIII-XIV სს.
Вардис Цихе. XIII-XIV вв.

კოთელის
კვირაცხოველი
და წმ. გიორგი.
Котелиа. Квирацховели
и Св. Гиорги

კოთელის. ზარიძეების
ეკლესია. XVI-XVII ს.
Котелиа. Церковь Заридзе. XVI-XVII в.

ალასტანი. X-XI სს.
Аластани. X-XI вв.

აზაერეთი. IX-X სს.
Азаврети. IX-X вв.

კაჭო. IX-X-XI სს.
Аластани. IX-X-XI вв.

გოკოს ქველა ეკლესია. XIII ს.
Гокио. Нижняя церковь. XIII в.

ბურნაშეთი. X ს.
Бурнашети. X в.

ბარალეთი. X-XIII სს.
Баралети. X-XIII вв.

ტაბაჭყური.
X ს.
Табацқури.
X в.

სირგვი. VIII-IX სს.
Сиргви. VIII-IX вв.

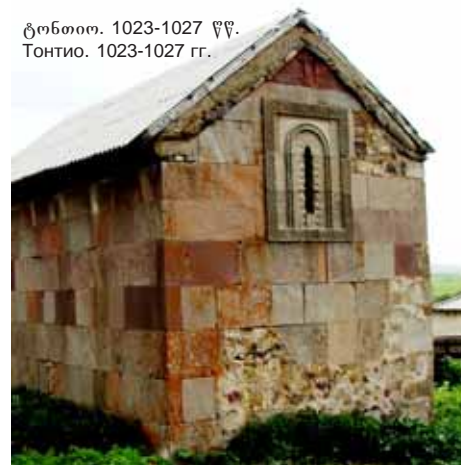
ღრტილა. VIII-X-XIV სს.
Гртила. VIII-X-XIV вв.

მეღრეკი. X ს.
Мегреки. X в.

დადეში. VIII-IX ს.
Дадеши. VIII-IX в.

ტონთო. 1023-1027 წწ.
Тонтио. 1023-1027 гг.

სათხე. XI ს.
Сатхе. XI в.

სამსარი. X ს.
Самсари. X в.

ტონთოს ხედი. VIII, XVII სს.
Мост в Тонтио. VIII, XVI вв.

შაორის დედაციხეზე ასასვლელი ქვაფენილი. ძ.წ.აღ. II-I ათასწლეული
Мощеная дорога к крепости Шаори. II-I тысячелетие до н.э.

შაორის ციხე.
ძ.წ.აღ. II-I ათასწლეული
Крепость Шаори.
II-I тыс. до н.э.

ფარავანი. X ს.
Паравани. X в.

საღამო. XIII-XIV სს.
Сагамо. XIII-XIV вв.

ფოკა. წმ. ნინოს ეკლესია. 1030-1040 წწ.
Фока. Церковь Св. Нино.
1030-1040 гг.

ასპანა. XI ს.
Аспана. XI в.

საღამოს დიდი ეკლესია. X ს.
Сагамо. Большая церковь. X в.

აბულის ციხე.
ძ.წ.ად. II-I ათასწლეული
Крепость Абули.
II-I тысячелетие до н.э.

დუმახი. XIII-XIV სს.
Думани. XIII-XIV вв.

ძველებური წყალშემკრები (გეჯა)
Старинный Водозабор (Геджа)

პურის ორმო (ხარო)
Хлебная яма (Харо)

პრტენა. X ს.
Пртена. X в.

თოკი. XIV ს.
Токи. XIV в.

ამადლების სტელა
სოფ. სირგვის
ნასახლარის
ტერიტორიაზე
Стелла Вознесения
на руинах
села Сиргви

მურჯიკანი. XIV ს.
Мурджикани. XIV в.

გოკიოს ზედა ეკლესია.
VIII-IX სს.
Гокио. Верхняя церковь.
VIII-IX вв.

პრტენა. X ს.
Пртена. X в.

თოკის სტელები. IX-X სს.
Стелы в Токи. IX-X вв.

ჭიქიანი. მენჰირი
Чикиани. Менгир

ხანდოს ქვაჯვარი. X ს.
Каменный крест в Хандо. X в.

ბურნაშეთის
ეკლესიის ქვაჯვარი
Каменный крест
в церкви Бурнашети

ჩუნხის სტელა
Стела в Чунхе

მურჯახეთის ძიქვა
Мурджахети. Камень плодородия Дзиква

პრტენის სტელა
Стела в с. Пртена

ბურნაშეთის ქვაჯვარი
Каменный крест Бурнашети

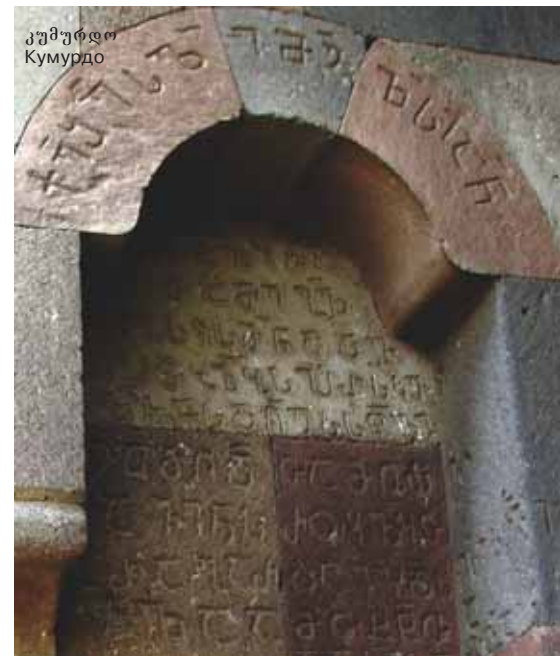
ზედა თმოგვი
Зеда Тмогви

ჭუნდა
Цунда

ფოკა
Фока

კუმურდო
Кумурдо

ზედა ვარძია
Зеда Вардзиа

ტონთიო
Тонтио

საღამო
Сагамо

კუმურდო
Кумурдо

გოკიო
Гокио

ბრტილა
Бртиლა

საგამო
Сагамо

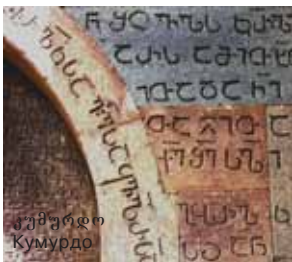
პრტენა
Пртена

დუმანი
Думани

ხიდიჯვარი
Хидиджвари

კუმურდო
Кумурдо

ალასტანი
Аластани

ფარავანი. ქარვასლა. XIII-XIV სს.
Паравани. Каравансарай. XIII-XIV вв.

